

पृष्ठ ४

वरदं १

पुं. रा

नमः श्रीसरस्वत्यै ॥ ॥ आनंदैकनिधिंदेवमन्नरायतमोरविं ॥ दयामिलयज्जन्मवंदे ॥ इदं नमः वादेवता
याभरणाविंदमानन्दसांडेहृदिसन्निधाय ॥ श्रीपुंजराजः कुरुते मनोज्ञांसारस्वतव्याकरणास्यटीकां ॥ इहं
थस्यकर्त्तानिरंतरायसीमितार्थसिद्धेशिष्टाचारप्रतिपालनायच इष्टदेवतानमस्काररूपे मंगलाचरणपूर्वकं
श्री ॥ ॥ तर्पणद्वारासप्रयोजनं विकीर्षितं प्रतिजानीते ॥ ॥ प्रणम्येति ॥ तत्र परमात्मानं प्रणम्य बालधी
वृद्धिसिद्धयेनातिविस्तारं सारस्वतीप्रक्रियां जनुं कुर्वे इत्यन्यथा ॥ प्रकृत्यंते प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेन व्यु
त्पाद्यंते शब्दा अनयेति प्रक्रिया ॥ सारस्वत्या प्रणीताया प्रक्रिया सा सारस्वती ॥ तां सारस्वतीप्रक्रियां जनुं प्र
योगानुकूलसूत्राक्रमं कुर्वे ॥ प्रक्रिया हि सूत्रपाठक्रमेण नार्जवमुद्ययाति ॥ अत्र तं क्रममुत्तरज्ययन्नतत्रति

गुरुः

१

वेर

पुं. ए

३

कृत्स्नपिशलीशाकटायनशायागोन्यमरजैनेन्द्रजयंत्यदिशादिकाशाइत्यष्टौवैयाकरणाश्रयि॥यस्य
शब्दवारिधेशब्दसमुद्रस्यवारीतिविशेषेयस्मिन्नितिवारिधिस्तमुद्रस्तस्यपारमन्त्रइत्यनयापरिच्छेदवान
ययुनप्राप्तुः॥तस्यकृत्स्नस्यसमग्रस्यप्रक्रियांवक्तुंनरोश्रवाविनोमनुष्यःकथंक्षमस्तमथोभवतीत्याहा
र्यं॥अयमभिप्रायः॥इन्द्रादयोमहानुभावाश्रयिलोकिकानांचशब्दानांसाकलो न प्रतिपादिने समर्थानव
द्रुवःमनयुनकाकथा॥तथाचोक्तं॥समुद्रवद्याकराणामहेश्वरेतदसुकुंभोद्धराणंवृहस्पते॥तद्भागमाग
च्चशतंपुराणरेकुशाग्रविंदुर्ग्रथितंहियागिनौ॥एवंसति किंवा लव्याकुलीकराकादूरा न वृथावितरंते
ति॥प्रकृतिप्रत्ययादिनाकतिपयशब्दसाधनमार्गदर्शनेन व्युत्पत्तिरिति ज्ञेयनातिवितरतस्यैव प्रक्रियाया

गुरुः

३

अनुकराण्युक्तमिति॥ एतेन प्रतिपदिपाठे निरुतः॥ उक्तं हि ब्रह्मस्यतिरिंद्रायदिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदपठितानां शब्दानां
 पारायणप्रोवाचब्रह्मस्यतिरिंद्राद्योतादिव्यं वर्षसहस्रमध्ययकालतथापिनांतं जगामेति॥ तस्माद्य
 थोक्तकाले तैव प्रक्रियां अनुकुर्वन्ति श्लोकार्थः॥ २ ॥ संज्ञाभिधानमन्तरेण प्रक्रियाक्रमोवाले दुर्विध इत्य
 मिधास्यमानं संज्ञासंग्रहं प्रतिजानीते तत्र तावत्संज्ञासंख्यवहाराय संगृह्यत इति॥ तत्र तस्यां प्रक्रियायां
 तावदादौ संख्यवहाराय प्रक्रियो प्रयुक्ताय संख्यवहाराय संगृह्यत इति संज्ञा अभिधा संगृह्यते। अत्र
 वक्ष्येरेव ब्रह्मार्थं करेत्संयथा स्यात्तथा संगृह्यत इत्यर्थः। संख्यवहारो हि संज्ञा निबन्धन इति संख्यवहारार्थसंग्र
 होयुक्त एव तावद्धो प्रसक्तेभ्यः संघिकार्यार्थादिभ्यो व्यवहारेणार्थज्ञेयता तन्नानादि वृद्ध परिगणितत्वरयं

पुं. १
४

जनक्रममंतं वा समानसंज्ञासूत्रं प्रणयति॥ अइउ ऋलृसमानाः॥ इति षष्ठदंतूत्रं॥ यदि हि पदं स्यात् तर्हि प्रथ
मं पदं तैर्हि पंचवर्णात्मकं तत्र ह्रस्वसमाससंज्ञासति नित्यं एव संधिः स्यात्॥ उक्तं हि॥ परं संनिकर्षसंहिता॥ स
हितैकपदेनित्या॥ नित्याधातूपसर्गयोः नित्यासमासे वा कोऽपि तु सर्वविधक्षामधेक्षत इति॥ तत्र दोषपरिह
रार्थं पंचवर्णैः पंचैव सांकेतिकानि पदानि सांकेतं हि॥ सूत्रे विभक्तिर्नैवास्ति वृत्तौ सा यत्र दृश्यते॥ एकद्वित्य
वहुवाक्येषु तत्सांकेतिकमुच्यते॥ षष्ठसमाना इति॥ एवं षष्ठदंतूत्रं शिक्षामन्यते॥ सूत्रं हि वाक्यरूपं॥ वाक्यं पदस
मुदायात्मकं॥ पदं च विभक्त्यं तमवेति पदत्वसिद्धौ विभक्तिः कल्पनीया॥ तस्मादिह प्रतिवर्णं प्रथमैकवचनं सिर
वहेयः॥ ह्रस्वो वत्सूत्राणि भवन्तीति सूत्राणां ह्रस्वसंज्ञासिरीयो ज्ञातव्याः॥ अथवा अकारादिवर्णानां संकेतं ते

गुरुः
४

नाययत्वेन विभक्तिलोपः॥ निबूढं हि लौकिकप्रयोगनिवृत्तये संकेतमात्रत्वेमाचार्येण अनेन प्रत्याहारग्रहणा
यवर्णाष्टपरिगण्यते॥ तेषां समानसंज्ञां विधीयत इति॥ अनेन अद्भुतसमाणा इति सूत्रेण प्रत्याहार
ग्रहणार्थं वर्णाष्टपरिगण्यते॥ परिगण्यते॥ परिगणितानां तेषां समानसंज्ञा विधीयते॥ वि
धीयत इति विधानसामर्थ्यात् संज्ञासुरव्यावर्तो परिगणनं तु संज्ञाविधानां गमागतमेवेति न वाक्यभेददोषः
मधानं भेदे हि भेदसंययते॥ अथवा शास्त्रस्य साधुशब्दशब्दकार्यैव प्रवृत्तत्वात् तदर्थभेदेन शब्दांतरत्वात् शि
ष्टप्रयुक्तत्वाच्चानुकारणसाधुतदत्र साधुशब्दवदिति हितं मतमिति मतीतरमित्यर्थः॥ अमूलकालं पश्यतः
अमीलकारं पश्यंति॥ योषिद्वृत्ताय स कृदुच्चारिता एव अद्भुतसमाणा वर्णाष्टपरिगणने समानसंज्ञा विधा

प्र. १

५

निवसकडुआरिकं वडुनामुपचारकं तं त्रं त्रे चोपयुज्यंते इति न वा क्यमेदोषः ॥ तथा चोक्तं भक्तिहरिणा आ वृ
तिशक्तिभिर्नाथैर्वाक्ये सकृदपि श्रुते ॥ लिंगादा तत्र धर्मादाव्यभागे व्यवतिष्ठत इति ॥ प्रत्याहारणामपि संज्ञासू
पत्वा तदोपयोगिकत्वाच्च वर्णपरिगणस्य वर्णपरिगणसंज्ञासंग्रहमध्ये नाकां डगां डवमिति मन्त्रं ॥ तमानाया
ति वडुवचननिर्देशात् प्रत्येकं समानसंज्ञावसीयते ॥ एषु कारेकप्रत्ययाभावः संकेतादाकृतकादातिदः ॥
अइ उ अलरति संवंधे करणे विवक्षाकारणमाह ॥ नेतेषु तत्रैषु संधिरनुसंधेयो ॥ विवक्षितत्वात् विवक्षतत्वं
संधिर्भवतीति नियमात् ॥ उक्त एतेषु वक्ष्यमाणेषु सूत्रेषु संधिर्ननुसंधेयः ॥ कस्मादविवक्षितत्वात् वक्तुमिष्टं
विवक्षितं तत्त्वाभावे विवक्षितत्वं न विवक्षितत्वमविवक्षितत्वं तस्मात् ॥ अइ ए अय उ वं इत्यादिभिः

गुरुः

५

संघे विहिते अथादीनां समासंज्ञा मा भूदित्यत्रा विवक्षितत्वात् अत्र वेतादृशो दोषो नास्ति तत्र भवत्येवं संघिरि
त्याह विवक्षितस्त्विति न केवमतेषां सूत्राणामियं रीति किंतु सर्वेषां मेव व्याकरणसूत्राणामपीत्याह लोकि
केति विनाकी ॥ तु पुनः विवक्षित इव सिद्धि भवतीति नियमश्चेति तस्मादपि संधिर्न कार्यः ॥ हेतु अंतरमाह ॥
लौकिकप्रयोगनिष्पन्नये समयमात्रत्वाच्चेति ॥ लौकिकप्रयोगानामनादिरूपप्रयोगानामिच्छित्तये व्युत्प
दमाय समयमात्रत्वं संकेतमात्रत्वं तस्माच्च संधिनकार्यः ॥ केवलं समयः समयमात्रं तस्य भावं तत्वं तस्मात् ॥
अथ वा लोको भवा लौकिका इवालाः तेषां प्रयोगनिष्पत्तिः व्युत्पत्तिरस्ये ॥ इह वा लघुत्वात्पर्थ संकेतमस्तीति
एतेषु संधिर्न कार्य इत्यर्थः ॥ वा लो वित्यते परिगणितेषु अकारादिषु सांकेतिकविभक्त्यंते यदमिति समय

पुं. १
६

मात्रत्वस्यैव॥ यथा वृद्धिराजीतिकुत्वं करं पाणिनेरिच्छा संकेततथा जापीति मन्त्रव्यं समानप्रदेशाः॥ समा
नादेह्यो योधा तोरितो वमादयः॥ ननु यथा परिगणितानामेव अड्ड अलुवर्णानां समानसंज्ञाविधानान्न
द्यादिषु दीर्घकारस्य समानसंज्ञाभावात्॥ अमशसोरस्येत्यकारलोपो न स्यात्तेन रूपसिद्धिर्न भवेदित्यत्र द
र्थसूत्रांतरमेव तारयति॥ क्रत्वदीर्घसुतभेदात्तवर्णा इति॥ सूत्रार्थविवरणोति॥ एतेषां ~~अड्ड अलु~~ अड्ड अलु
वर्णानां क्रत्वदीर्घसुतरूपाः भेदाः परस्परमन्योन्यं सवर्णा भूयंते उच्यते॥ विजातीयेषु क्रत्वदीर्घसुतेषु
सावर्ण्यनिषेधं परस्परमित्युक्तं॥ समानानामेव क्रत्वदीर्घसुतभेदाः सवर्णा इति ज्ञापयितुं एतेषां मित्यु
क्तं॥ अन्यथा हरये इत्यत्र सवर्णो दीर्घः सहेन्यस्य प्राप्तिः स्यात्॥ वृत्तिकृतापि अवर्णवर्जत्वेन इवर्णो यत्

गुरुः
६

उवर्णवत्त्वमित्यादिषुकारादिषुवर्णव्यवहारमनुसंधायवर्णग्रहणोसवर्णग्रहनमितियपरिभाषासमर्थिताः॥
श्रुतेष्वेवक्रत्वादिमिथ्यरस्युरसमानत्वात्समानसंज्ञायातत्त्वर्थतावत्सीयतइत्याशयः॥ननुक्रत्वादिनांसाव
राः॥मुक्तंतेत्यनुप्रतिष्ठाःकथंवालेर्ज्ञाततइत्यतआह॥लोकाद्येषस्यसिद्धिरितिवक्षति॥ततो लोक
तएवक्रत्वादिसंज्ञाज्ञातव्याः॥लोकाद्येषस्यसिद्धिरितिर्यथा मातरादेरिति सूत्रेण भगवती सरस्वती
शेषस्यानुक्तस्यसिद्धिरिति लोकादिति वक्षः॥शास्त्रांतेतस्मात्लोकते एवक्रत्वादिसंज्ञायादिश
दाइदाज्ञादीनामपिसंज्ञाज्ञातव्याः॥लोकतप्रसिद्धा एवक्रत्वादिसंज्ञावा लव्युत्पत्त्यर्थः॥मनुवदंति॥एक
मात्रोक्तव्येऽदिमात्रोदीर्घः॥त्रिमात्रजुतइतिउक्तं च शिक्षायां॥एकमात्रो भवेत्क्रत्वादिमात्रोदीर्घउच्यते

पुं.रा

७

॥ त्रिमात्ररूपं भवेत्सुतव्यं जनं त्वर्द्धमात्रकं ॥ बाष्पस्तु वदते मात्रं द्वितीयां वायुसो ब्रवीत् ॥ तृतीया तु शिखी
व्यानकुलस्तुर्द्धमात्रिका मिति ॥ क्रत्वादीनामेषोत्तरभेदेन माह ॥ एतेषां मन्येषु दात्रादिभेदा इति ॥ एतेषां
क्रत्वादीनामन्येषु दात्रादयो भेदाः संतीति शेषः ॥ तत्पर्युक्तमाह ॥ उच्चैरुपलभ्यमान उदात्तः समाहारः ख
रित इति ॥ उच्चैस्त्वाने उच्चार्यमानतया उपलभ्यमानो वर्ण उदात्तः ॥ नीचैः उच्चार्यमानतया उपलभ्यमानो
ऽनुदात्तः उदात्तानुदात्तयोः सप्तवृत्तिः समाहारखरित इत्युच्यते ॥ क्वचित्समवृत्त्या खरित इति यद्वदन्ति तथा तु
हस्तखरे समवृत्तिप्राप्ताः ॥ अत्र उर्वतानीवता हेतु इष्टत्वा नापेक्षया ज्ञातव्यः ॥ अन्यथा प्रसंगः स्यात् ॥ क्र
त्वाः सवर्णादीर्घाः सह ॥ इरादा हानेव ते सुतः सुत इत्यादयो क्रत्वादिसंज्ञा प्रदेष्टा ॥ एते श्रीश्रीसंध्यक्षा

गुरुः

७

ति॥ पंचपदानि॥ पूर्ववत् अनेन प्रत्यहारग्रहणाय वर्णापरिगण्यते॥ तेषां संध्यक्षरसंज्ञावविधीयते॥ अत्र स
प्रत्यवाक्यत्वाद्विवक्षितत्वेन संधिः॥ द्दुदत्तेन सिलोपः॥ अकारस्य इकोरेण उकारेण च संधौ क्रमेण॥ ए
रेओओ भवन्तीति संध्यक्षरसंज्ञात्वार्थं ज्ञेया॥ एषां क्रत्वानसंतीति॥ एरेओ एषां संध्यक्षरत्वात् क्रत्वा
नसंतीति दीर्घादयः॥ सन्त्येवेत्यभिप्रायः॥ समानानां संध्यक्षराणां संज्ञांतरमाह॥ उभयश्चरा इति महती
यसंज्ञा अनुगतार्थसुखार्थसंज्ञात्वाय तेष्वयं राजंते इति चरा एकाकिनोत्यर्थप्रतिपादने समर्थाः॥ तथाहि
लिंगधातुनिपातानामसहायानामप्यथ प्रतिपादने सामर्थ्यं यत्नभाते नैव व्यंजनानामिति॥ द्विपदंश्चेन्नैव
राजन्यइति चरा॥ अकारादयः पंच एकारादयश्चत्वार एव उभये उभये प्रकाराश्चरसंज्ञा उच्यते॥ चराणां अथ

पुं. १

८

एवर्जितानां सज्ञांतरमाह॥ अवर्जनामिनश्च वर्णवर्जयंतीत्यवर्णवर्जश्च वर्णरहिताः स्वरः इकारादयः॥ नामिसंज्ञा
उक्तानुवादपूर्वकं उत्तरग्रंथमवतारयति॥ अनुक्रांता तावत्स्वरा इति तावदादौ स्वराः अनुक्रांता परिष्ठाप्रकाशिका
इत्यर्थः॥ परिष्ठाप्य अनुक्रम इत्यमरः॥ प्रथमतश्चकारादयः पञ्चदेकारादय इत्यनुक्रमेणोक्ताः॥ इदानीं प्रत्याह
रं जिग्राहयिष्यामि जिग्राहयिष्यामि जिग्राहयिष्यामि जिग्राहयिष्यामि हेतुभूतया व्यञ्जनानि हकारादीन्यनुक्रा
मति॥ वक्ष्यमाणपरिष्ठाप्यानिर्दिशति॥ ह्यवर्ण न एतन्म जटधद्यम जडदगवखफहृषथ वटतकपश
षसा॥ इतीदं वर्णादेशतया कार्यविधायकं आद्यं तामित्यनेन तत्प्रसंगं संबन्धं सूत्रं॥ तत्र हकारादीरभ्यसकारपर्यंत
यावन्तो वर्णास्तावत्तांकेतिकानि पदानि पृथक् प्रथमैकवचनां तानि पदानीति ज्ञेयं॥ आद्यं तास्यां तृतीया

गुरुः

८

दिवचनांतमेकयदंनियमविधायकं सूत्रं। प्रतिकार्यमाक्रियते इति प्रत्याहारः॥ तं जिघृक्षता ग्रहितुमिच्छता
पुरुषेण आद्यं ताभ्यां सहस्रं ते ह्यवरत्नत्वादि क्रमेण परिगणितवर्णाः॥ आद्यं ताभ्यामिति दिवचनं न
त्यभिप्रायेण॥ तेन प्रतिप्रत्याहारमाद्यं ताभ्यामिति संबध्यते॥ प्रत्याहारं नामानिज्ञापयितुमाह॥ अ
दिवर्णोऽनेन गृह्यमानस्तन्नामा प्रत्याहारः॥ इति कार्यपेक्षया यः कश्चिदाद्यो वर्णः॥ येन केनचिदनेन वर्णो
न गृह्यमाणस्तथा आद्यतवर्णात्मकं यन्नामा भवति तन्नामा प्रत्याहारो भवति॥ अथवा आदिवर्णोऽनेन गृ
ह्यमाणः प्रत्याहारः॥ तन्नामस्य अनेन गृह्यमाणाः॥ तथाद्यं तातहोच्यमानः॥ आदिवर्णः॥ नामयस्य सन्नामा इ
ति॥ तावादि वर्णां तवर्णानामयस्य तन्ना इति व्याख्येयं॥ ॥ तमेव प्रत्याहारं विशेषेण दर्शयति॥ तथा हि॥ तो

पुं.रा

९

अकारोवकारेरागृह्यमाणोऽवप्रत्याहारः॥सवश्चइउअलृस्सेओओहयवरल जगानडमऊठधयभजडद
गवाएतात्संख्याकः॥अइत्यारभ्यवपर्यंतंएतावत्संख्याकः॥एतावद्वर्गसंख्याकः॥संपद्यतेसंपूर्णोभवति
ऊठधगमेतिऊभः॥जडदगवेतिजवः॥वटतकपेतिवयः॥एतावत्संख्याकःसंपद्यते॥इतिसर्वानुत्त
मधेयः॥संख्यापिधेनियमसंगीकृत्याहभवेतलएकैकस्मात्तद्वाभ्यांयः॥यवौचतुर्भ्यश्चसप्तद्व्यष्ट्यादित्ये
वंप्रत्याहाराविंशितर्ज्ञयाऊभश्चवद्वतदलयमञ्जमहसवसरसऊसषसशसऊपऊषयवश्चवहऊवइत्या
दयोविंशतिः॥उषठभावत्यधिकोऽग्राहोऽनेसंख्यायानियमोनास्ति।नत्वेनएवप्रत्याहाराइत्याशंक्या
ह॥एवयत्रेत्यादि॥एवउक्तप्रकारेणयत्रयत्रोदाहरणोक्त्यकार्यसप्ततत्रतत्रग्राह्यः॥तुपुनसंख्यानि

गुरुः

९

यमो नास्ति॥ यथाग्रंथांतरे॥ तेवप्रत्याहाराएकवत्वारिंशदिति॥ तथात्रसंख्यानियमोनकृतः॥ यथाकार्यमनु
संधेयइत्यभिप्रायः॥ अथहकारादिसकारांतानांवर्णानामाद्यंताभ्यामितिहव्यंजसंज्ञामाह॥ हसाव्यंजन
निहकारादयइत्यादि॥ हकारादयः८सकाराताअतएववर्णाः८व्यंजनसंज्ञाभवतीत्यर्थः॥ व्यंजनलक्षणा
माह॥ स्वरहीनं व्यंजनमिति॥ वक्तुं तत्सूत्रेण हसानां व्यंजनसंज्ञाकरणे अकारा सहितानामेव स्यादित्याशं
कानिवाशार्थस्वरेण अकारेण हीनं रहितं व्यंजनमित्याचार्याणामभिप्रायः॥ नतुस्वरमात्रनिषेधार्थः॥ स्वर
हीणस्वरहीणमित्युक्तेस्वरेस्वरो नास्तीति तस्या व्यंजनत्वापत्त्यो॥ स्वरेभ्यो हीनमिति व्याख्येयं॥ अथवा व्येकयो
र्द्विवचनैकवचनेत्यादिवत्भावप्रधानोयं निर्देशो मत्तव्यः॥ तेन स्वरहीनं व्यंजनमित्यर्थः॥ नतु हयवरलादि

पुं.रा
१०

षु। अकारस्यविद्यमानत्वात्कथं व्यंजनमित्यादि। तेषु हकारादिषु वर्त्तमानो यः अकारः स मुखोच्चारणार्थं तदर्थं प्रयोजनं यस्य स तथा तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात्मुखोच्चारणत्वादित्संज्ञक इत्संज्ञो भवति॥ इतीति इत्तत्त्वर इत्यर्थः केवलं हसानां व्यंजनानां इह उच्चारणतया अकारसंयुक्तानां मुखोच्चारणार्थमुपपन्नं॥ अकारादिसंयुक्तेषु हकारादिषु हि यि विरिद्धयुवुरु इत्येवंरूपा इह उच्चारता स्यात्॥ एतदर्थं अकारस्य मुखोच्चारणार्थ इति इत्संज्ञाविधायकं सूत्रमाह॥ अतएव अकारस्यैवोच्चारणे प्रयोजनमाह तेऽपि चिति॥ प्रत्ययात्पुनिरिक्त इति चित्प्रयोगमादेशः॥ प्रत्ययादयः॥ तेषामपि कार्यार्थानां वर्णानां इत्संज्ञत्वे व प्रत्ययः परस्यैवोक्तः॥ तस्मादिकरणमुहमवृद्धस्य वाक्यप्रयोगः तस्मादेव इति रिक्त इति वा। खेनाकी कार्यायेत्॥ कार्याय इत् प्रत्ययाद्यति

गुरुः
१०

रिक्तः प्रत्यादिभ्योतिरिक्तोऽन्यधिकः कस्मैचिन्कार्यसुखोच्चारणायस्त्वनविष्णुध्यायार्थवाउच्चार्यमा
लोवर्णः इत्संज्ञको भवति॥ आदिशब्दादादेशः॥ आगमनामधातुप्रत्याहारभ्योधिक इति ज्ञेयं॥ इत्संज्ञा
प्रयोजनमाह॥ यस्येत्संज्ञा तस्य लोपः॥ इत्संज्ञासंकेतेति तस्य लोप इत्यर्थः॥ अन्यथा तत्त्वविदित्वादे
इत्यस्य लोपप्रसङ्गेति॥ तदर्थं यस्य इत्संज्ञा विहिता॥ तस्य इत्संज्ञा विशिष्टस्य लोप इत्याशयः॥ लोप
स्वरूपमाह॥ वर्णादृशं लोपः॥ वर्णानामदर्शनं दर्शनाभोवो लोपः॥ लोपे वर्णस्वनदृश्यं ते वर्णसं
तया वर्णकार्यं भवत्येव॥ वर्णविरोधो लोपः॥ वर्णविरोधो यो लोपः स लोपः संज्ञः॥ वर्णभ्यां विरो
धो यः स वर्णविरोधः॥ एवं वर्णनाशयत्यस्योत्पत्तिं प्रतिवचनीत्यर्थः॥ मित्रवदागमः॥ मित्रवदागमस्य

पुं १

११

कार्यकुर्वाणो विहितस्तदर्थयति। सु-आगमः॥ शत्रुवदादेशः॥ यं शत्रुस्त्वानिमुक्तिर्नेति स आदेशः॥ संयोग
 ४ स्वरूपमाह॥ स्वरानंतरिता हस्ता संयोगाः॥ स्वरैरा-अनंतरिता हस्ता संयोगाः संज्ञा भवन्ति॥ अत्र हस्ता
 तिवद्भवचनमेकत्वप्रतिषेधपरं॥ तेन द्वयोरपि हस्तयोः स्वरानंतरितत्वे सित संयोगसिद्धिः॥ कुबुडतेयु
 वर्गाः॥ उकारः पंचवर्णपरिग्रहणार्थः॥ उकारा-अकारा-इ-ए-अ-य-पंचवर्णा तद्युतेन ते॥ संकेतग्रहणमेव
 पंचत्वा-इ-ए-अ-य-पंचवर्ण संज्ञाः॥ तेन कुडित्युक्ते ककारादयः पंच॥ कुडित्युक्ते च कारादयः॥
 ॥ रुवं प्रतिवर्गपंचपंचवर्णाः गृह्यन्ते॥ स्तो-श्रु-मि-श्रु-पु-मि-पु-कु-ध्या-क-षो-वे-त्या-दी-वर्ग-व्यवहारः॥ अ-
 रि-दो-ना-मि-नो-गु-णाः॥ अ-र-र-त-आ-ना-मि-न-गु-णाः॥ ना-मि-न-इ-ति-स्थान-निर्देशार्थ-वृष्टी-विवरणो-ति॥ अ-र-र-ओ

गुरुः

११

एते गुणसंज्ञकानामिनत्त्वानेभवन्तीत्यर्थः॥ गुणसंज्ञानां त्रयाणां ग्रहणात्त्रय एव गृह्यते॥ लृकारस्तु तावता
ज्ञायाः॥ अन्यथा संध्याक्षराणामपि नामित्वाद्भायन्तीत्यादौ गुणप्रसक्तता॥ अत्र तपकारणसंदेहार्थः॥ आरौ
ओवृद्धिः॥ आ आर औ ओ वृद्धिः॥ एते वृद्धिसंज्ञा इत्यर्थः॥ अकारस्य आकारो वृद्धिः इकारस्य एकारस्य ऐ
कारो वृद्धिः॥ अउकारस्य ओकारस्य औकारो वृद्धिः॥ अंत्यः स्वरः आदिषु अंते भवो अन्य अंते आसौ स्व
रश्च सौः इत्यस्वरः॥ अन्ते भव आदिर्यस्य सौः इत्यस्वरः आदिषु आदेश्वदं देवेति पूर्वबदलोपः॥ अंत्यो यः स्वरस्तु
दादि वर्णाष्टिसंज्ञः॥ अंते भवोऽंत्यो यः स्वरः सटिसंज्ञको भवति॥ न केवलमन्ते भवस्तदादि वर्णाश्च सौ
इत्यस्वर आदिर्यस्य सौः इत्यस्वरः सटिसंज्ञः॥ तेन हल ईषा इत्यत्र अंते त्वार एव वृद्धिसंज्ञः॥ मनस्य ईषा इत्यत्र

पु.ग
१२

अतइतिसमुच्चिअत्यटिसंज्ञा॥ अंत्यायुर्वकुयम्भा॥ पद३ ॥ योवर्गाभ्यादक्षरमात्रात्पूर्व४ सउपधासंज्ञोभवति
असंयोगादिपरोक्षत्वोत्पद्यु॥ पद३ संयोगादियत्यससंयोगादिः संयोगादिपरोक्षसंयोगादिपर४
नसंयोगादिपरअसंयोगादिपर४ एतादृशोक्षत्वोत्पद्युसंज्ञोभवति॥ आदिशब्दादिसर्गानुत्परोक्षत्वे॥
तेनअं॥ अइतिसंयोगपरत्वाद्ध्रस्वोपकारेनतद्यु॥ शिवइत्यत्रद्विसर्गपर४ शिवंवदइत्यत्रानुत्वारपरश्च
द्रत्वोत्पद्युरित्यर्थ४ विसर्गानुत्वारसंयोगपरोक्षश्चगुरु॥ ५ ॥ विसर्गानुत्वारसंयोगापरभूतायत्यसुता
दृशोक्षत्वोत्पद्युदीर्घश्चगुरुसंज्ञोभवति॥ मुखनासिकाभ्यामुच्चार्यमानोनुनासिकइतिमुखनासिकाभ्यां
भूयोच्चार्यमानोवर्णोऽनुनासिकइत्युच्यते॥ यथाइयंजगानमाइति॥ ॥ इतिश्रीपुंजगनिर्मितायासा

शिर
गुरुः
१२

रखतटीकायां संज्ञा के प्रेरणामतत्तु चतुरस्रमत्कारकारिणिर्वत्तां॥ ॥ अधुना संधि र्मिधीयते॥ अधुनेति सं
ज्ञा कथनांतरं संधिर्वर्णसंवि कर्षविशेषोऽभिधीयते उच्यते॥ इकिं पचति त्वरे किं ईशः॥ दधि॥ इयं त्वरे॥ दधय
नय इत्यत्र संयोगात्तस्य लोपप्राप्तिस्तत्पत्रं गेलोपकर्तव्ये बहिरंगोपादिरिति॥ इ॥ असिद्धं बहिरंगमड इति
न्यायात्॥ द्वित्वविधानात्तत्त्वर इत्यनुवृत्ते वा पुनर्दीर्घदीर्घादाचार्याणामित्यत्रानेन विरुद्धं॥ इति खेनाकी॥ त्वरे प
रभूते सति इवर्णो यत्वं प्राप्नोति॥ अत्र इवर्ण इति वर्णग्रहणं दीर्घमपि संगृह्णाति॥ यतो वर्णग्रहणो सवर्णग्रह
णं इकारग्रहणो तावत्मात्रमिति शिष्टसंकेतः तस्मात्तगोरी अत्र इत्यादौ यत्वं प्राप्नोति॥ दधि आनयत्युदाहर
णं॥ यत्वे कृते दध्य आनय इत्येतावन्नवति॥ शो॥ कृत्वा द्वि॥ त्वरे॥ इत्यसूत्राद्वत्वादित्यनुवृत्तौ सत्याहर्ते हस

पुं.रा
१२

इति सूत्रे त्वरात्परव्याख्या किं भूना अथवा कृत्वा पितृरभेदत्वात् त्वर इति व्याकृतं ॥ इति विना की ॥ हसे ५ हस ४ ॥ हसे
अर्ह हस ४ ॥ अर्ह किं गौर्यत्र न ह्यति ॥ त्वरादेः कृत्वात्परोरे कृहकारवर्जितो हसो हसे परे दिर्भवति ॥ वा कृत्वा
किं दात्रपात्र इत्यसूत्रात् त्वरादित्यनुवर्तते ॥ शो कृत्वा दित्वर इत्यनोदिरित्यनुवर्तते ॥ भावप्रधानो निर्देश
इकत्ववर्जितो यो हस ४ हसे परभूते सति द्विजातय इत्यर्थः ॥ अतिकारस्य हित्वा ॥ ऊभेजद ॥ ऊसानां जवा
भवन्ति ऊवेचहिता अवे परे समिध आधानां ककुभ अकलोवन ॥ ककुबवकलोकनं ॥ २ ॥ त्वसेचपाज
सानामित्यतो ऊसानामित्यनुवर्तते ॥ तत्र प्रथमं धकारस्य स्थाने द्वितीयधकारे ऊभे परभूते सति जवोदका
रो भवति कस्मात्सवर्णत्वात् एकवर्णत्वात् ॥ वर्गो वर्गेण सवर्ण इति वचनादिति ॥ वर्ग्यभयो वर्ग्य ४ स ४ स

गुरुः
१३

कीयेनवर्ग्यसवर्णः॥तस्माच्चकारस्थानेदकारएवजातः॥यथासंख्यंवावक्तुमितिप्रकारांतरेणापिधकार
स्थानेदकारएवा॥ऊठधइतितृतीयस्थानेजडइतिमृतीयोदकारः॥ततोदधयश्चानयइतिनिष्पन्नः॥
अत्रदित्वविधानसामर्थ्यात्पुनर्दित्वं॥संयोगांतस्येतिस्त्रंस्वाभाविकसंयोगविषयत्वेनत्वरसंघि
संयोगांतस्यनलोपः॥अथवाइयंडवइत्यादिसूत्रैवकारादिकृत्विधानसामर्थ्यात्तत्रसंयोगा
न्तस्यलोपः॥अथवाइयंडवमित्यादिसूत्रैश्चिवाचारणोदध्यानयोश्चेति सिद्धं॥गौरीअत्रइत्युदाहरणे
यत्वेकतेअहइतिविशेषणान्नरेफस्यदित्वंहसेहसइतिसूत्रैरुसोरेफहकारवर्जितइतिविशेषणादे
फहकारव्यतिरिक्तस्यहसस्यदित्वमित्युक्तं॥तस्मान्नरेफस्यदित्वमित्यर्थः॥किंतु॥नहि किंभवतितदा

पुंरा
१४

राद्योदिरिति त्वरादित्यनुवृत्ते त्वरात्परेरेफसवचनसंज्ञात्वरपूर्वइत्युक्तस्तस्मात्वरपूर्वद्विष्यत्यरोय
पादिर्भवोतीति यकारस्यदित्वगौर्यत्रेति सिद्धातिः॥ उवमित्यादिस्तु सूत्रेषु त्वरानुवृत्तिमनुसंधाति॥ त्वर
इत्यनुवृत्तेश्च॥ उवणोवत्वमापद्यते त्वरे परे इ इत्यादौ इयं त्वर इयं त्वरे इत्यतो त्वर इत्यनुवृत्तेश्च
र्थः॥ कमिथमनुवृत्तिरस्मिन्नेव स्वर इत्यशङ्क्याह॥ एवमन्यत्रापि यत्र यत्र सूत्राक्षरैश्चकार्यसिद्धिस्तत्र
सूत्रांतरात्पदांतरादनुवृत्तिज्ञातव्येति प्रति सूत्रं सूत्रांतरात्पदांतरानुवृत्तिकथनलियत इत्यत आह॥
ग्रंथभूयस्त्वभयाच्चास्माभिलिख्यते इति॥ भूयसोभावभूयस्त्वं तदेवमयं तस्मान्न लिख्यत इत्यर्थः॥ उव॥ उव
णोवत्वमापद्यते त्वरे परे॥ मधुञ्ज इति स्थिते उकारस्य वकारः॥ हसे हस इति धकारस्य दित्वं॥ ऊवेज

गुरुः
१४

वा इति पूर्वधकारस्य दकारः शास्त्ररहीतां परेण संयोज्यं मच्चत्र इति सिद्धं ॥ अरं ॥ २ ॥ अवर्णो रत्वमापद्य
ते त्वरे परे ॥ इति रेफे कृते ह्रस्वस्य इति तकारस्य द्वित्वं ॥ पित्रर्थः ॥ लृलं ॥ २ ॥ लृवर्णो लत्वमापद्यते त्वरे परे ॥ ल
अनुबंध इत्यत्र लत्वे कृते त्वरहीनं परेण संयोज्यं ॥ लनुबंधः ॥ एअय ॥ एकारो अयं भवति त्वरे परे ॥ नेअनं ॥
नयनं ॥ ओअव ॥ ओकारो अवं भवति त्वरे परे ॥ भोअति इति भूधातौ ॥ इति वादावपि गुणो कृते भोअतीत्यु
दाहरणं ॥ ओकारस्यात् ॥ भवतीति सिद्धति ॥ गवादे रवर्णो गमोक्षादोवावक्तव्यः ॥ गवादेऽपरश्च वर्णागम
इति गौनवात् ॥ क्वचित्प्रयोगात् वशात् अवर्णस्य आगमः ॥ अनुपरश्चि ॥ तेन गोजिनं इति इन्द्राक्षयोत्रि
त्यमवर्णागमोवाच्यत्र प्रौढ इत्यत्र नित्यत्वेनादावेव गुणो नदीर्घ इति खेनाकी ॥ गवादेर्गणस्य अव्रदौ पर

गमश्चि॥ क्वचित्स्वरव्यकाराऽउदाहरणं इति यथा ध्वपरिमाणो गव्यूति॥ गोयूतिरिति स्थिते यकारस्व
रवत्॥ तेन ओ अव इत्यस्य प्राप्नो जायातां गव्यूतिरिति सिद्ध्यति॥ गव्यूति॥ क्रोशयुगं॥ ऐआय॥ ऐका
रोआयभवति स्वरपरे॥ नैअक इति स्थिते॥ आयनायक॥ ओआव॥ २॥ ओकारोआवभवति स्वर
परे॥ तोइह इति स्थिते॥ ओकारस्यावा॥ ताविह॥ लोपशीति लोपे जाति सति पूर्वस्य न कार्य पुनरित्य
र्थः॥ तेन राजभ्यामित्यत्रात्वं न यद्यपि राजभिरित्यत्र उत्तरस्य भिसः कार्यं तथापि करिष्यमाणे कार
मभिप्रेत्येव तत्सहितहेत्यनुवृत्तेरुभयकार्यत्वेन पूर्वस्यापि स्यात्॥ तस्मात्केवलं उत्तरकार्यं दण्डि
त्यादौ यत्वं स्यात्॥ तर्हि संधिग्रहणं किमिति॥ तत्रोच्यते संधिग्रहणं संधिहूत्रस्य लोपस्य नवनमं

पुं.ग

१६

विष्ठातेनदामोदरइत्याद्यविहृदश॥इतिखेनाकी॥घोर्लोपशवापदांते॥४॥अथादीनांकिं-दध्यत्रपदांते
किंहरयश॥भवति॥अया॥आवा॥अवा॥आवा॥इतेअयादयश॥पदांतेस्त्रितानामेतेषामयादीनांयकार
वकारयोर्विकल्पेनलोपशभवति॥अय॥आय॥इतित्रअकारलोपश॥तस्मादिह॥पक्षे॥तस्मादिह
तस्मैआसनं॥तस्मायासनं॥तस्माआसनं॥पटोइहइत्यत्र॥ओ॥अवा॥वकारलोपश॥पटइहप
क्षे॥पटविह॥तौइमेइत्यत्र॥ओ॥आवा॥वकारलोपशिकृते॥तौइमौ॥पक्षेताविमौ॥नतुयका
रवकारयोर्लोपशिजातेसंधिकथंनस्यादित्याशंक्याह॥लोपसिपुनर्नसंधिनेसमात्रेआदेरिति
निर्देशात्तेनदामोदरइत्यादिसंगच्छते॥पूर्वोपरवर्तयोर्मिथोघटनंकार्यांतरानुसंधानंवासंधिः

इ

गुरुः

१६

।सलोपशिजातेनभवति॥तत्रागताइत्यादौसवर्तोदीर्घसहेतिमिथोघटनंसं~~वे~~धिनभवति॥तथाराज
भ्यामित्यादौनलोपशिकृतेअङीत्यात्वंकार्यान्नरानुसंधानरूपसंधिनभवतितथाराजमिरित्या
दौव्यइतिमितोभकारस्याकारेणभवति॥पुनर्नसंधिरितिकं॥छंदसिविषेशेमाह॥छंदसितु
भवतीति॥हेसखेइत्यत्र।एअय॥जकारस्यलोपशिकृतेछंदत्वात्॥अइएपुनःसंधौहेसखेती
त्युदाहरणं॥एदोतोतः॥तेअत्र।यटोअत्र॥अत्रयदंतेत्वितादेकारादौकाराच्चपरस्याकारेलो
पेजाते।तेऽत्र।यटोऽत्रइति।सवर्तोदीर्घःसह।सवर्ताकिंवाप्यश्व॥३॥सवर्तास्यसवर्तोपरेस
होर्दीर्घाभवति॥अङाअत्रइहकृत्वदीर्घानुतभेदाःसवर्ताइतिआकारस्यअकारेणसावर्णा

पुं. १
७

त्तरुदीर्घकादेशोक्तेश्च शत्रेति सिध्यति ॥ एवं दधीह विधूयं होतृ लृकारः होतृकारः ॥ ननु द
धीहेत्यादिषु इयं त्वरे इत्यादीनां कथं न प्रापितः ॥ तदर्थमाह ॥ सामान्यशास्त्रतो नूनं वि
शेषो बलवान् भवेत् ॥ परेण पूर्ववाधोवा प्रायशो दृश्यतामिहेति ॥ ॥ परेणेत्यादि ॥ प्रा
यशो वा कुल्येन सूत्रया वा वेक्षया परसूत्रेण परसूत्रवाधः ॥ इहामिं व्याकरणो दृश्यतां ॥ वाश
दप्रकारांतरं द्योतनार्थः ॥ अथवा परशब्दोत्र उक्तं कृत्वा चीतेन यदुक्तं तं तेन पूर्ववाधो दृश्य
तां ॥ अइए ॥ इति सप्तम्यंतं सांकेतिकं यदं तदेव विवृणोति ॥ अवर्या ॥ अवर्या परभूते सति स
हउभयोर्योगेण भवति ॥ तव इदं तवेदं ॥ यत्र अकार इकारेण तह एत्वं प्राप्तः ॥ हलादेशीषा

गुरु ४
१७

दौटे लोयो वक्तव्य ४॥ हलीषा ॥ लंगल लीषा ॥ इत्यत्र अइति टे लो य ४॥ अशं इत्यत्र अइति टे लो
य ४॥ शकंधु ४ शकानां देशानां संधु ४ कप ४ कर्कंधु ४ कुरतासी मंत ४॥ वृषोदर पटंजली ४ सार
मइत्यादिषु अविहित लक्षण ष्टिलोयो हलादौ इव व्य ४॥ ओमाडावपि अवर्णित्यरोटिलो यनि
मित्रं ॥ अद्य ओं ॥ अद्यो ॥ शिव आहि ॥ शिवे हि ॥ विना की उओ ॥ २॥ अवर्णित्यरोपरे सह पूर्वपर
योगे ता ओ भवति ॥ गंगोदकं ॥ अत्र अकार उकारे ता सह ओ कारत्वमायन ४॥ अत्र ॥ अइति सं
केतिक सप्तमी ॥ अवर्णित्यरोपरे अर भवति ॥ तत्र अइति अत्र राद्ययो द्विजभेजवा ४॥ तवर्द्धि ४
४॥ कचिदर ॥ अवर्णित्यरोपरे सह आ ॥ अण अण ॥ अण ॥ कचिदित्यनेन ॥ प्रवत्तावत्तत ४॥

पुं.ग

१८

कंवलावसनदशन ॥ एषां त्राणाशब्दपरे । तथा सुघात इति ॥ तृतीया समासः ॥ तथा उपार्द्धेति प्रार्द्धेति
तथा उपर्षभीयति ॥ उपार्षभीत्यादौ ऋकारादौ नामधातौ विकल्पिकश्च ॥ आरभवतीति प्रयोगवशा
दत्वेष्टव्यं ॥ लृ. अलृ. अवर्णं ४ वर्णेषु अलृ. भवति । रल्योऽसावर्ण्यवक्तव्यमिति वक्तव्येन लृ. का
रस्यरेडवजावात् ॥ राद्ययो द्विरित्यप्यद्वित्वेन वल्काल इति सिध्यति ॥ ननु यदि रल्योऽसर्वर्ण
त्वमुच्यते तर्हि कात्वेनेत्यादौ रेफनिमित्तं तात्वं कथं न स्यात् ॥ अतो यत्ते सत्रकृता मिहितौ ऋलृ
वर्णोक्ता निनौ यो रलो तयोरेवात्र सावर्ण्यविदक्षितं । तनुहयवारल इत्यादौ प्रकृतिस्य यो रेफ
रकारयोऽसावर्ण्यवक्तव्यमित्येवावक्षेत् ॥ परं वा ॥ अत्र रल्योऽसावर्ण्यवक्तव्यमिति वक्तव्यं

गुरु

१८

तारल्योऽस्मानेनोऽभलवर्णयो रयिसावर्ण्यप्रतिज्ञायते॥ तेन लृकारदौ नामधातावपि प्रल्का
रीयती प्रात्कारयतीत्यादौ वा अत्॥ अवर्णसावर्ण्यत्वात्॥ एवं प्रयोगवशादेयं॥ ए ऐ ऐ॥ ३॥
अवर्ण इत्यनुवृत्ते॥ तव एषा तव ऐश्वर्यं॥ इह अवर्ण क्रमादेकारे एकारे च परे सह एकारतां या
त॥ तथा तवैषा तवैश्वर्यमिति॥ ओ ओ ओ॥ ३॥ अवर्ण ओकारे ओकारे च परे सह ओकारो भव
ति तव ओदनमित्यत्र अवर्णस्य ओकारे परे सह उभयो योगे ए ओकार॥ नवौ नमित्येति अ
वर्णस्य ओकारे ए सह ओकार॥ ४॥ वर्णग्रहणं तृगं गोघ॥ ओ ओ त्वोर्ध्वं॥ ३॥ ओ ओ त्वोरिति
निर्देशात्॥ समास एवनेह तवोऽष्ट॥ अवर्णस्य ओऽष्टशब्दे ओ तु शब्दे च परे वा ओकारो भवति

पुंरा

१९

विश्वश्रोत्र इति क्लृप्ते विश्वोक्त्या तूत्त श्रोत्र इति क्लृप्ते तूत्तु ॥ निश्चयेन यतंत्यनेष्वर्थे सति नियाता
नामनेकार्थत्वात् ॥ वाशब्दसकृदुच्चारित एव विकल्पं समासतिषयतां ॥ वनिर्दिशति ॥ तस्मादिह
समास एव उकारस्य विकल्पेनेति वेदितव्यं ॥ असमासे तु तवोक्त्या ॥ तवोत्रित्येकशः ॥ इति
श्रीपुंजराजेन विद्वदंबुजभानुना ॥ सारत्वं तस्य टीकायां त्वरसंधि निरूपिता ॥ अथ प्रकृतिभाव उ
च्यते ॥ अथेति त्वरसंधि कथनान्तरं संधि निमित्ते सत्यपि प्रकृतं भवन्नं प्रकृतिभावः ॥ त्वरपेणाव
त्कानमित्यर्थः नामी अदसः किं अस्य त्र अमी रोगीत्यर्थः ॥ न अमी ॥ २ ॥ अमी रोगी तो म्या ली त्यमी ॥
अथ वा अत्रामीति दृश्यते तत्र यथा प्रकृतिभावो न त्वादित्येतदर्थमदसः संबध्यमी शब्द इति विवृणोति

गुरुः

१९

संधिर्न प्राप्नोतीत्यनेनैव त्वरे परभूते इत्यर्थादागतमेव ननु अदत्तः अमीसंधिन प्राप्नोति इत्युक्ते
अमीशब्दं सन्ति संधिर्निमित्ते प्रकृत्या तिष्ठतीत्यसितं ॥ एवं सति यथा अमी आदित्या इत्यत्र प्रकृ
तिभावः ॥ तथा तव अमी इत्यत्रापि प्रकृतिभावः ॥ प्रसंगात् ॥ सवर्णो दीर्घसहेत्यस्मात् प्राप्तिनत्या
त् ॥ इत्याशंका सूत्रकृते वनिरस्ता ॥ नामीति दर्शनात् ॥ तस्मादमीशब्दस्य पूर्वपदेन सह संधिः ॥ एतादे
व ॥ द्वित्वे किं गौर्यत्रवच्चागारंतवा ॥ द्वे द्वित्वे ॥ २ ॥ अथ इति वार्ता विश्लेषं दर्शयन्त्या च ये ॥ इव उव एव ये
इकारांत उकारांत एकारांतश्च शब्दो द्वित्वे वर्तमानः संधिन प्राप्नोति ॥ गौर्यत्रकुहादिभ्यः ॥ सर्व इह इ
ह इत्यादौ व्यावृत्त्यर्थं द्वित्वे वर्तमान इति विशेषणं आहुरिति ॥ अमी अत्रापि अत्र ॥ माते आनया क्रमेण

पुं. १
२०

इउएवर्णादर्शिताः॥ कचिदपवादमाह॥ मणीवादि वर्जमिति॥ इकारान्नशब्दोदित्वे वर्जमानमिति
वादि वर्जयित्वा संधिन प्राप्नोति॥ मणीवा॥ दंयतीवरोदसीव॥ द्यावाभूमी॥ अत्र न प्रकृतिभावः॥ अ
मीत्याह इत्यादौ अनुकरणेपि संधिर्न दृश्यति॥ ओ निपातः॥ ओ इत्यकारमारभ्य ओकारपर्यंतं प्रत्या
हारः॥ निपातसंतक ओ संधिन प्राप्नोति॥ एकस्वरश्चासौ श्व एवंविधो किं॥ अष्टविभुतेन सह वर्जमाना
सा इहापि प्रकृतिभावः स्यात्॥ श्री लीलक्ष्मी श्व तासां मा रमा जलधिजा त्रिजेतिलश्च मरः॥ आ ओ निपात
॥ ३॥ आकार ओकार निपात एकस्वरश्च संधिन प्राप्नोति॥ एकस्वरश्चासौ श्व एवंविधो यो निपात इत्यर्थ
ः॥ निपातसाहचर्यादौ कारो निपात एव गृह्यते॥ तेन यदो इह इत्यादौ प्रकृतिभावः प्राप्तिः॥ आकार इति आ

गुह्य
२०

कारग्रहणादाइत्ययमावमौगृह्यते। तेन आरुवंमन्यते॥ इति वाक्ये आरुवमीश्वरवचनइति स्मरणोच्यते।
तत्र आकारसंधिनप्राप्नोति॥ उक्तं हि॥ इयदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभि विधौ च यथा॥ एतमातडितं विद्यावाक्यं
स्मरणोच्यते। आउत्तमः श्रोत्रमः इतीषदर्थे आडासहसंधिः आइक्षते। एक्षते इत्यादौ क्रियायोगे-
आसंधिः॥ आनृतान्मर्यादायां। एतत्तथा॥ अभिव्याप्तौ संधिः॥ नोऽत्र ह्यतयां अहो ईशा इति श्रौकारो निया-
तो न संधिप्राप्नोति॥ एकस्वरनियातेषु प्रकृतिभावदर्शयन्॥ अत्र॥ अनिर्भस्तने॥ इइं इइं संवोधने। उउये
उउसंवोधने॥ एवं यथा प्रयोगं एते श्रौ श्रौ एते व्योमस्य उदाहर्तव्याः॥ श्रौ नियाता॥ इति सूत्रं श्रौ इत्येतत्
आवृत्तिशक्या अकारेभ्यः श्रौकारपर्यंतं प्रत्याहारत्वमंगीक्रियतेति सूत्रकृताशयान्मध्यगतानामिकारो

पुं०
२१

क्षरादीनामेकस्वरारण्यग्रहणायनियत एकस्वरश्चेत्युक्तवान्॥ वृत्तिकदितिकेचित्ताम्रकारवृत्तकारयोस्त
स्तोभत्वनप्रयोगश्च॥ पुनश्च॥ १॥ पुनश्चसंधिर्नद्राप्रोति॥ उदाहरति॥ देवदत्ताहि॥ अत्रपुनस्तत्कथमित्याह॥ इ
रादाहायनेवटेपुटश्च॥ इरादाहायनेवकाराकायनेरोदनेविरारेटेपुटोभवति॥ ॥ इतिप्रकृतिभावोयं सूत्र
व्याख्यातुसारतश्च॥ विदुषापुनराज्ञेनसंक्षिप्तैवनिरूपितम्॥ ॥ अथव्यंजनकार्यमुच्यते॥ अथेत्यानंतये
॥ चयाश्वेजवा॥ ३॥ चयाश्वेजवाभवंतितर्हिपदांतेस्वेतिनियमार्थवचनंतेनवाचीत्यादौपदान्नइत्यनु
वृत्त्यन्तसारंराव्याचष्टे॥ अवेपरेपदांतेवर्तमानाचयाजवाभवति॥ षट्अत्रेत्यत्रसावर्ण्यंयथासंख्याहा
डकारोजवश्च॥ षडत्र॥ वाक्यथाअत्रचयत्यजवोगकारश्च॥ वाग्यथा॥ ककुप्यथा॥ ककुव्यथा॥ इत्यादिव

गुरुः
२१

पाश्चवेजवाइत्यत्र अवग्रहं किमर्थं ॥ खसेवयाइ प्राप्तिमाभूदित्येतदर्थं ॥ तवैतत् ॥ खसेवयाकृतानां इत्य-
नेनैव निवृत्ते ॥ अतो जायते वयाइ स इत्यनुवृत्त्यर्थं अवग्रहं भविष्यति ॥ तेन तच्छोकनेत्यत्र शकार-
स्य लकारे वैपरेभूतत्वं स्यात् ॥ वाश्चोततीत्यत्र अव्यक्तिरिक्तत्वेन न स्यादिति कवित् ॥ कृतानामपि
जवाएष्टव्या ॥ तेन समिदाध्वानं ककुववलोचनं मित्यादिति श्रुतिः ॥ नमे नमावा ॥ ३ ॥ पदांते वर्तमानाश्च
पा नमेयरे नमा भवन्ति ॥ वाकमात्रमित्यत्र ककारस्यैवैकार्यं तडकारो नमः ॥ पक्षे च पाश्चवेजवा इत्यने-
न गकारः ॥ तेन वाश्चात्र वाग्मात्रं ॥ घट्टमम इत्यत्र नैकारो यमः ॥ घट्टमम ॥ पक्षे डकारः ॥ घट्टमम ॥ तत्र
यः ॥ मयटितुनित्य एव नमभावः ॥ तेन विनमयं ॥ वाश्चयमिति सिद्धिः ॥ चपाइ ॥ पदांते वर्तमा-

पुं. १
२२

नाचपाउत्तरस्यशकारस्यहोवाभवतिअवेयरो॥वाकश्ररशयदांतेकिं॥विरयशिन्॥अवेकिंवाकश्रोतयति
चपातहस॥३॥चपाउत्तरस्यशकारस्यहोवाभवति॥वाकश्ररइत्यत्रतकारश्चयस्तस्माउत्तरस्यशका
रविकल्पेनहकारेजातेवाकह्र॥वाकश्ररइतिरूपद्वयंभवति॥तइविहइतिहितेवावसानेअवसा
नेरुसानांचपाभवत्यवसानेवा॥इतिदकारस्यतकारेकते॥होऊचा॥३॥चपाउत्तरस्यहकारस्यजभावा
भवति॥ऊठधद्यभानांप्राप्तोनियमार्थमाह॥यद्वर्गश्चयस्तद्वर्गश्चतुर्थोभवति॥ततहविरितिहिते
ततइत्यत्रतवर्गश्चयस्तस्मात्तवर्गश्चतुर्थोधिकारोहकारत्वात्नेजात॥ततधविरितिजातं॥चपाअवेज
वाइतिदकारेकतेतइविरितिभवति॥वाकहरिरित्यत्रकवर्गवतुर्थेयकारेकतेवाग्यरिरितिस्थिति

गुरुः
२२

पक्षे वा गृहीरिति भास्तोश्चुमिश्रुः सवतु तस्य तो इति मनसि विप्रहं कृत्वा व्याचरे ॥ सकारतवर्गस्य श
कारेण च वर्गेन च योगेशकार च वर्गे यथा संख्येन भवतः ॥ अत्रादेशस्य ह्यनिनायथा संख्येन तु साधु
भिरित्यत्र यथा संख्यं ॥ यतश्चुमिरिति वदु वचनं अथ यथा संख्येन प्रयोगः कदृशनिर्णयः ॥ तेन सकारस्य श
कारेण च वर्गेण च योगेशकारः ॥ तवर्गस्यापि शकारवर्गाभ्यां च वर्ग इति ॥ तेन विश्वप्रश्न इत्यत्र न शा
दित्यनेन प्रशक्तौ वचुत्वस्य प्रतिषेधो युक्तः ॥ कश्चरिति इति स्थिते सकारस्य शकारः ॥ कश्चरिति कश्च
र इत्यत्र सकारस्य शकारेण योगेशकारः ॥ कश्चरः ॥ तोश्चुमिश्रुरित्योगस्य यथा संख्यमुदात्तार्थं
कश्चर इति प्रथममुदाहर्तव्यं कश्चरतीत्युदाहृतं ॥ तच्चित्रमित्यत्र तकारस्य च वर्गेण च कारः ॥ अत्र च त

विधानसामर्थ्याच्चाकुरितिकुत्वंना॥ तच्चित्रं॥ तत्तशास्त्रमिति स्थिते तत्कारस्य चकार॥ तच्चशास्त्रमत्र
 चपाठस्यैति वाच्यकार॥ तच्छास्त्रं नशात्॥ शास्त्रस्य तवर्गस्य चत्वंना॥ विशना विश्वा प्रश्ना प्रश्न
 पुमिष्ठु॥ २॥ लोपकारतवर्गयोः षकारटवर्गाभ्यां योगे युर्भवति॥ षकारटवर्गौ यथासंख्येन भव
 तः॥ अत्रापि योगे लूनयथासंख्येनेति॥ युमिरिति वक्तुं वचनात्॥ कसृषष्ठु॥ कसृदीकटे इति स्थि
 तेषकारतवर्गाभ्यां योगे सकारस्योभयडषकार॥ तत्तदीकतइत्यत्र तवर्गस्य तवर्गोऽपि योगे टवर्ग
 तदीकटे। तौ सितः॥ ३॥ तत्तनुनाति। भवान्तिरिति अत्र तवर्गस्य लकारे परे लकारः॥ लकारसा
 नुनाति कत्वंनिरूपयति। अतस्त्वादिप्रभेदारेफवर्जिताः व्याचष्टे॥ यवलासानुनातिकानिरनुनाति

काश्चतत्रतेषांमध्येनकारसानुनासिकस्वनकारोभवति तल्लुनातिविद्वांसित्वमिति न वि॥ २॥ षकारे परे तवर्गस्य
पुत्वेन भवति॥ भवान् षष्ठ्योऽन्त्यात्॥ ३॥ यदांते वर्तमाना ~~वर्तमाना~~ द्ववर्गात्परस्य लोपुर्भवतीति षट्संतथापद
ते॥ पदांताकिं॥ इद्योऽशकिं सर्पिष्मंश्रवपरे॥ सकारस्तवर्गयोऽष्टवर्गात्तवर्गो न भवतः॥ इत्यर्थः॥ षड्भर
त्यत्र तवर्गस्य नकारस्यापुत्वेन कारो न भवति॥ अत्र मे न मा वा षात्तद्व्यपक्षे॥ वषा अवेजवाशा षड्भर षष्टीदंति
नात्र षकारः॥ न स क ह ते॥ २॥ नांतस्य पदस्य ह ते प्रत्याहारे परे सक आगमो भवति॥ पदस्येति किं॥ पंथाह
ते किं॥ राजन् कुरु॥ राजन् पश्या॥ राजन् फलमिदं॥ किं प्रश्नान्तनोति॥ इह नकारस्त्वनिक जावेन सकार
व॥ स्थानसिद्धार्थमाह॥ टिक्त्वा वाद्यंतयोर्वक्तव्यो॥ इत्यस्य सटित् क इत् इत्यस्य सकिता॥ तौ र्यस्य निर्दिष्टौ
तस्य क्रमानिर्दिष्टौ तस्य क्रमादाद्यंतयोर्वक्तव्यौ॥ एतत्तु वक्तव्यं प्रयोगानुसारेणैव॥ तस्मादीवर्थे टिति॥ गुण

पुं.ग
२४

प्रतिषेधार्थे किटि चनेयं परिभाषेति मंतव्यं ॥ राजन् चित्रमिति स्थिते किंत्वादन्ते सगामशा राजन् सचित्रं बुत्वेन श-
कारः यदस्य सकारांतत्वात् नकारस्यापदांतत्वेन भ्वापदांतं तेति सूत्रेणानुस्वारः ॥ राजंश्चित्रं ॥ एवमम्यत् ॥ शे-
चया ॥ ३ ॥ नांतस्य यदस्य शेषरेव गागमो भवति ॥ यदस्येति किं ॥ राजन् चित्रं इहापि सगामः स्यात् ॥
भवान्श्च इति स्थिते ॥ चगागमेकतेः यदकृतेपि ॥ लोभुभिश्चुरिति सूत्रस्य प्रशक्तिस्तथानश्चेति सूत्रस्य नञ्-
गमाभावेपदत्वात् ॥ तथा च परिभाषाकृताकृतप्रसंगीयोविधिः सनित्यः नित्यानित्ययोर्नित्यविधिर्वलया-
नश्च ॥ लोभुभिरनेन बुत्वे प्राप्ते च व्यवधानेन प्रतिबंधितेपि ॥ पुनः कृताकृतप्रसंगित्वेन वलीयत्वात् नकारस्य
बुत्वमेव ॥ नानुस्वारः ॥ तेन भवाश्च ॥ यक्षे ॥ चयादस्य इति कृकारः ॥ भवाश्च ॥ चगागमाभावपक्षे ॥ भवान्-
श्च ॥ इति नो कृत्वादिस्त्वरे ॥ ४ ॥ कृत्वात्किं देवानां ज्ञापय ॥ यदांतं किं दृष्टिना स्त्वरे किं दृष्टिन् पश्य ॥ कृत्वात्

गुरुः
२४

नरायणं ते वर्ज्यमानाऽङ्कारसाकारनकारास्तरे परे द्विर्भवन्ति॥ प्रत्यङ्मुखा सुगता इहा राजन् इह॥ क्रमेणा
दित्वा प्रत्यङ्मोक्षं सुगमिह॥ राजन्निह॥ इह॥ इत्यादि उत्तरस्य ङ्कारो द्विर्भवति॥ शिवश्चाया आच्छादयति॥
माच्छादतु च्छिद्यते॥ पदान्नेवा॥ आपदांत इति छेदः॥ आरूपे पदान्नेत्यर्थः॥ आग्रहां दीर्घाय तक्षणां धीर्ष्व
तेन दीर्घात्पदांतात्परं ङ्काराद्विर्भावतिलक्ष्मीच्छाया लक्ष्मीच्छाया आइति शुद्धाकारग्रहणात् आद्या
डो निषेधः॥ तेन तत्परं ङ्कारो नित्यमेव द्विर्भवति॥ तव ह्रस्वं॥ तव ह्रस्वं इति जाते खसेचया॥ कसानां खसेप
खया भवन्ति॥ इति सवर्गात्तेन ङ्कारस्य वकारः॥ खसे किं यद्वा॥ असानां किं उपानसु अत्र एव न हो ध इत्य
लभः॥ तव ह्रस्वं दीर्घादपि वक्तव्यं दीर्घात्तत्परं ङ्कारस्य दित्वं वक्तव्यं श्रीकृष्णेन॥ अपिशब्दादीर्घात्प
दांतावाहत्वा॥ स्त्रीच्छाया॥ स्त्रीच्छाया॥ कविशु॥ आइ माइ इत्यामपदांतौ च आच्छिद्यति॥ माच्छिद्यत॥ ऐच्छि

दित्यादौ नित्यमप्रयोगवशात्तत्रेयं॥ मोनुत्वारमकारस्यानुस्वारो भवति रुसेपरे॥ यदांतेव॥ गम्यते॥ तमहमतिपदुम
 वृथाऽपदांतेयम्यतेनम्यते॥ नन्वापदांतेरुसे॥ रुसेकिंगम्यतेतन्यते॥ अयदांतेवत्तमानस्यनकारमकारस्यचज
 सेपरेऽनुस्वारो भवति॥ यशांशि॥ ययांति॥ इत्यत्रानुपदान्नयोनकारयो रुसेपरेऽनुस्वारः॥ यंतेत्यादि॥ यमा
 यपस्य॥ अनुस्वारस्ययमेपरेऽस्ययपस्यसवर्णा यमा भवन्ति॥ तमूकरोति इति स्थिते मोनुत्वार इति अनुस्वारे क
 तेकारयपस्यसवर्णाङ्कारः॥ यदांते स्थितस्यानुस्वारस्ययपसवर्णा यमा भवन्ति यपेपरे॥ तं करोषि॥ अंकितः॥
 अश्रितः॥ कुंचितः॥ शांते॥ गुम्फितः॥ त्वमृतनोषि इत्यत्र कोतेरस्ययपस्यसवर्णा नकारः॥ त्वन्नोषि॥ तमूय
 यता॥ अत्रानुस्वारे कृतेयकारस्यानुनासिको यकारः॥ यक्षेऽनुस्वार एव॥ संयता॥ तंवत्सर इत्यत्रानुनासि
 को वकारः॥ लोकाद्वेषस्यतिष्ठिरित्युक्तात्मात्मनयवलपरे हकारेऽनुस्वारस्य यथासंख्येन मनयवला भव

तीतिज्ञेयं॥ तेन किं कृतं यति॥ किं कृतं तो किं हो॥ किं कृतं यति॥ किं कृतं यति॥ तथा शषसेषु परतशाङ्का
राकारयो कुरुकावागमो भवतः॥ तेन प्राश्नश्च सुगागमश्च॥ इत्यादिप्रयोगवशात्तज्ञेयं॥
इति व्यंजनसंधिः॥ ॥ अथ व्यंजनसंध्यनंतरं विसर्गसंधिनिर्हृत्यते॥ विसर्जनीयस्य सः॥ २॥ विसर्ज
नीयस्य सकारो भवति त्वसेपरे॥ कः तनोति इत्यत्र विसर्जनीयस्य त्वसेतकारे परे सकारः॥ कस्तनोति॥ श
षसेवा॥ २॥ विसर्जनीयस्य शषसेपरे सकारो वा भवति॥ रामश्चोते॥ रामश्च॥ रामसौर्यः॥ पक्षे
विसर्ग एव॥ कुष्यो कष्यो वा॥ ३॥ कुष्यो किं कश्चरति॥ कवर्गपवर्गसंबन्धिनि त्वसेपरे कष्यो वा भवतः
कपावुच्चारणार्थः॥ कः करोति॥ कश्चरोति॥ कश्चयति॥ कश्चयति॥ कथं पुन वा वत्सत्यादौ न तत्त आह॥
वा वत्सत्यादयः संज्ञाशब्दानि पातात्ता ध्रुवः॥ सिद्धा एवेति नियान्तं ते॥ आविहितक्षणे सकारो वा व

५.१

23

ह्यत्यादिषु इव व्याशाते न हरिश्चंद्रमनकाराः। श्रेयत्कारः॥ श्रेयस्करः॥ अथ स्यान्नमित्यादेयः॥ शाब्दाप्रयोग-
सारेणोदाहरतव्या॥ कृष्णो कृष्णो वेति वाशब्दो बाहुल्यार्थः॥ तेन कल्पादावप्रवृत्तिः॥ भास्करः॥ भास्कर-
ः॥ इत्यादौ विवाहाः॥ हरिस्तुरतीत्यादौ विसर्गलोपः॥ कश्चेतेत्यादौ वासत्यं॥ कस्तस्माद्हरित्यादावन्यदेवेति प्र-
यावमेकांतज्ञेयं॥ अक्रोरारात्रिषु॥ अहनशब्दस्य रकारो भवति अरात्रिषु परेषु वा पदान्ते चेति सत्त्वापवादः
॥ अहर्षति॥ अरात्रिषु किं॥ अहोरात्रं॥ अक्षरः॥ अष्टात्रिपुरा आदिवर्जितेषु परतः॥ अक्रो विसर्जनिय-
स्यरो भवति॥ पदान्ते अहर्षतिरिति स्थिते॥ अक्रइति नकारस्य मकारः॥ रस्य विसर्गः॥ तस्य चरे फः॥ अहर्ष-
ति॥ अरात्रिधिति विशेषणादहोरात्रं॥ अत्र न रेफः॥ रा॥ आदिचित्वादिशब्दात्॥ रात्रिरूपरथंतरं किं भक्ति-
खनरेफः॥ तेन अहोरात्रं अहो रूपं अहोभ्यामिति तिङ्प्रति॥ अतोत्युः॥ अतः किं॥ अत्र इति किं देव आयाति

२६

अतः अतीन्द्रा॥ अकारात्परस्य विसर्जनीयस्य उकारो भवति अवेपरे॥ तं यकारात् सुभयत्रापि सवर्गानि वारणा
र्थकः अर्थादिति स्थिते॥ विसर्गस्य उकारः॥ अउओ॥ इदो तो तः कोऽर्थः॥ हवे अत इत्यनुवर्तते तदनुवर्ति
किं सोमयागद्वि॥ अकारात्परस्य विसर्जनीयस्य उकारो भवति हवेपरे॥ कः गत इति स्थिते उतां अउओ॥
को गतः॥ तथा देवयाति॥ मनः रथः॥ हवे इति उकारः॥ अउओ देवो याति॥ मनो रथः॥ आदवे लोपशः॥ ३
अवर्णादुत्तरस्य विसर्गस्यावेपरे लोपशः भवति॥ अवेकिं॥ कः खनति॥ अत्योत्थुरिति अस्य विषयं परिहृत्य उ
दाहरति॥ देवा अत्र इति विसर्गस्य लोपः॥ देवा अत्र हवे इति कृत्स्नस्य विषयं परिहृत्य उदाहरति॥ याता वाता
विसर्गलोपशः॥ वायव वाता॥ गता॥ सरेयत्वं वा॥ ३॥ अवर्णादुत्तरस्य विसर्जनीयस्य स्वरपरे यत्वं वा॥ भवति
देवा अत्रेति स्थिते विसर्गस्य यत्वं॥ देवा यत्र॥ पक्षे देवा अत्र॥ मोसः॥ १॥ भो इत्यादि वर्गाः अहोस इत्यंत

पं. १

32

सकारेण प्रत्याहारतया गृह्यते ॥ तेन भोस भगोस अद्योस इति त्रयोपि सूत्रे उदिताः सुश्रुतौ गोत्रिभोस
भगोस अद्योस इत्येतस्मात्परस्य विसर्जनीयस्य अवेपरे लोपो भवति ॥ स्वरे यत्वं वा इति स्वरे परे यत्वं वा इ
ति स्वरे परे यकारश्च वा भवति ॥ लोपश्च विषये आदवे लोपश्च ॥ इत्यस्मादवेपरे त्वनुवर्तते ॥ भोऽहं हि ॥ इ
ति स्थिते भोऽहं हि ॥ यक्षेदिसर्गलोपश्च ॥ भगोनमस्ते इत्यस्त्वरपरत्वाभावादेकमेव रूपं ॥ विसर्गलोपश्च ॥ भगो
नमस्ते तथा अहं या हि ॥ अद्यो या हि ॥ नामिनो ॥ नामिनं परस्य विसर्जनीयस्य रेफो भवत्यवेपरे ॥ अत्रैव
विशेषमाह ॥ रेफप्रकृतिकस्य स्वये वा ॥ रेफप्रकृतिस्थानीयस्य विसर्जनीयस्य वारेफश्च ॥ राद्ययोर्दिशः ॥ गी
ष्यति ॥ यक्षे कुष्योरिति द्वैरूप्या ॥ गीऽयति ॥ गीष्यति ॥ अथ नामिनो इत्युदाहरति ॥ अमि अत्र पदुयं ज
ते ॥ अत्र नामिनश्च परस्य विसर्जनीयस्य रेफादेशश्च ह्सात्परस्य विसर्जनीयस्यात्संभवात्परात्पर एव विस

७५:

22

भवति॥ तत्रातोत्पराद्वेलोपश॥ इक्षवर्णपरस्यविसर्जनीयस्यविशेषमभिधायपरिशेषान्नामिनः४पर
स्यरेभश्चिवात्तानांविवेकद्योतनार्थंनामग्रहाणंमंतव्यं॥ नामिनोरइत्यत्रनामिग्रहाणंयर्थं॥ व्यंजनात्पर
स्यविसर्गस्यासंभवात्स्वरात्परएवविसर्गः॥ आद्वेलोपशअतोत्पुरितिवावर्णात्परस्यविशेषाभिधानात्पर
रिशोषाद्देहविधौनाम्येवावशिष्यतइतिनामिग्रहाणंतेनात्ररइतिप्रथमांतउत्तरसूत्रेष्वेतं॥ खेनाकीनः
खेयंतपदं॥ ~~रेफसंवंधिनो~~ १४॥ १॥ रेफसंवंधिनोविसर्जनीयस्यरेफोभवत्यवेपर॥ प्रातः४अत्र॥ प्रातरत्र॥ अंत
गतइतिस्मितेरेफसंवंधिनोविसर्जनीयस्यरेफेकृतेप्रातरत्र॥ अतर्गतइति॥ उषसोरोबुधे४॥ उषर्बुध४॥ नि
लोपोदीर्घश्च॥ ४॥ पूर्वसूत्रात्परइत्यनुवर्तयन्नाह॥ रेफस्येति॥ रेफस्यरेफेपरलोपोभवतिपूर्वस्यवदीर्घोभव
ति॥ पुनरमते॥ भुक्तिरूप्यात्मनाभातीत्यत्रनामिनोरइतिरेफेकृतेभुक्तीरूप्यात्मनाइतिस्मितेरेफस्यलोपे

पुं०
२८

पुर्वस्ववर्धकते॥ पुनारमते॥ शुक्लीरुपात्मनाभाति॥ रूपाकारतयाभासतइत्यार्थः॥ सैषाद्वये॥ तद्वत्
शब्दः॥ एतद्वत्॥ एषशब्दः॥ अत्रज्ञापकं किलात्मसः॥ कृतस्येति सैषादिति॥ सिद्धो सैषशब्दो गृह्यते॥ न तु तदे
तदो तेन न प्रकृतिभावः॥ इति खेनाकी॥ यो तं कर्मणि॥ आदेशमवस्तुप्रत्ययः॥ तद्वत्तु इच्छायां एषणा ए
षः॥ अनयो निर्वाकरणाथं सशब्दोऽपि व्याकुरुते॥ तद्वत्तु इच्छायां एषणा ए
रे॥ उदाहरति॥ सवरति॥ एषहसति॥ उभयत्र विसर्जनीयस्य लोपश्च स एष इति समासे कस्य च ये चानीदृक्
रूपयोस्तदेते दोः॥ सिलोयो मा भूदित्येतदर्थं यत्सूत्रकृता सा देवाच्च हसेति॥ अत्र तु या सूत्रकारा सुत्तज्यास
ष्वसैषं तस्मात्सैषादित्यकारेकारुयोः संहिता दर्शिता॥ ~~तत्र प्रयोजनमाह॥ सैषा~~
दिति संहिता॥ सैषदास रथी एमत्यादौ पादपूर्णे संध्यर्थ इति सूत्रे सैषादिति संहिता विहिता सा सैषदास

इ

या ९

गुरुः
२८

वंश

तदेवप्रकटयति। क्वचित्प्रवृत्तं

रथीरामत्पादौ पादपूरणोसंधिः प्रयोजना॥ सरथदासरथीत्पादौ अष्टाक्षरस्य पादपूरणोसंधिः॥ इत्येवं
पतयासंधिर्यथात्पादित्येतत्सु संहितां विधाय सैषाकारतया सूत्रप्रयोगो दर्शित इति भावः॥ अनेनैव प्र
कारेण वैदिकप्रयोगविशेषमाह॥ यदुक्तं लौकिकाये हतवदेव कुलं भवेत्॥ इह॥ अथ यत् लौकिकाय लो
कप्रयोगाय उक्तं॥ तदेदेहं दत्तिव कुलं वा कुल्येन भवति॥ तदेवोदाहरति॥ सैषा भूम्या ददेशोष्वा मित्यादी
नाम दुष्टेति अत्र ४ कारणात् सैषा भूम्यादिप्रयोगानाम दुष्टताज्ञातव्या॥ क्वचिदिधाषा विकल्पः क्व
चिदन्यदेव २ वमनेन प्रकारेण विधेः ४ सूत्रस्य बहुधा विधानं सतीत्य शिष्टावतुर्विधं वा कुलकं वदंति॥ सै
नामित्यादौ वेतोपशितसंधिष्वेपि क्वचित्प्रवृत्तिः॥ अइह इत्यस्य प्रवृत्तिः ४ सैषा भूमिः ४ आददेश इत्यत्र नामिनो
रिति ननु प्राप्स्यन्तेः॥ कार्यमन्यदेव तथैव त्वमपि॥ एवं सति भूम्या ददेशीजमिति प्रयोग

४२

नि २

नेमि आददे इह च विसर्गलोपवृत्तं ।

नः श्रया नश्रयवृत्तिः। कविद
प्रवृत्तिः श्रया नश्रयवृत्तिः। ५

नि २ शि २
मिति १

४२

र्थ ३

पुंरा

२९

स्यादुक्ता॥ स उवाच लोपकृते अत्राप्रत्ययसंघे प्रवृत्तिश्चादिशब्दात्तूढात्मानप्रकाशतइत्यादीनामावर्णां प्रयोगा
राम उक्ता॥ एतदेवैरुक्तमूलमाह॥ वर्णागमो वर्णाविवर्णयश्च दौर्वाच्यो वर्णाविकारनाशौ धातोस्तदर्थानि श
येन योगस्तदुच्यते यंच विधं निरुक्तमिति॥ धातोस्तदर्थानि शयेन योगश्चान्यधात्वर्थेन तदस्यातिशयश्चति क्र
मसामन्यार्थत्वेन योगः॥ इति क्रमेण उदाहरति॥ वर्णागमो गबेन्द्रादौ सिंहवर्णाविवर्णयः॥ हिनास्तीति सिंह इति
वर्णाविवर्णया उच्यते॥ घोडशब्दो विकारस्तथा हर्णानाशं पृषोदरे सहादेश उकाररूपो विकारश्च पृष उच्यते
नितितकारस्य नाशः॥ वर्णाविकारनाशाभां धातोरतिशयेन च॥ योगस्तदुच्यते प्राज्ञैर्मयूरभमरादिषु॥
पात्रेणां जलनावान्नापि वेदित्यादौ पिवते स्यात्धात्वर्थेन भक्षणो न संबन्ध इति॥ ॥ इति सारस्वतीटीकाया
विरचितायां पुंनराजेन ग्रंथनिबन्धानुगुणं विसर्गसंधि निरूपणं विहितं॥ ॥ अथ विभक्तिर्विभाव्यते॥ वि

पुंरा
२९

विभज्यते कर्तृकर्मायसा विभक्तिश्च विभाव्यते प्रकाशयते सा विभक्तिर्द्विधा स्यादिह स्यादिति ॥ एतेन सुप्रसिद्धौ वि
 भक्तिसंज्ञावित्युक्तं भवति विभक्त्यंतं पदं विभक्तिस्तत्क्रांता विभक्तिः ॥ स्वरूपेण कार्यतो वा नैयत्यतस्तदा ते
 न हेराज न हेरिपित्यादिनामस्य यानां वपदेति ॥ तत्र स्यादिति ॥ तत्र तयोर्विभक्त्योर्मध्ये स्यादिविभक्तिर्वक्ष्य
 माणा लक्षणा नामोच्यते ॥ नाम लक्षणा माह ॥ अविभक्तिनाम ॥ धातुवर्जं विभक्तिरहितं वा र्थवत् शब्द
 रूपं नामोच्यते ॥ शब्दरूपं नामेत्युक्ते पदं नाम भवेति ॥ तद्व्यावृत्त्यर्थं विभक्तीत्युक्तं अविभक्तिशब्दरूपं नामे
 त्युक्ते धातावतिव्याप्तिः ॥ तदर्थं धातुवर्जमिति ॥ अविभक्तिधातुवर्जं शब्दरूपं नामेत्युक्ते नदीद्यौ यादाव
 तिव्याप्तिः ॥ तदर्थं अर्थवदिति ॥ विभक्तिरहितं धातुवर्जं वा र्थवत् शब्दरूपं नामेत्युक्तं ननु भूभृतीनां कृदंत
 नां धातुत्वात् तद्धितसमासयोश्च विभक्तिमहितत्वात् कथं नाम संज्ञा स्यादित्यत्राह ॥ कृतद्वितसमासाश्च प्रादि

पुं.रा

३०

यदिकसंज्ञा इति केविद्वेयाकरणाददंति॥ तस्मात्प्रादिपदिकं नामयययि इति व्यवहारसिद्ध्यति॥ तस्मात्प्रा
तिम्यो जस॥ अस्म्यो शस॥ यभ्यां भिस॥ डेभ्यां भ्यस॥ इतिभ्यां भ्यस॥ इत्स्म्योत्स्मात्॥ डिस्म्योत्स्म्य॥ दाविंश
तियदंस्त्र॥ २॥ तस्मादिति यं वम्येकवचनात्॥ अन्यानि सांकेतिकप्रथमैकवचनां तानि तस्मात् नाम्नः १॥ य
१॥ द्यादयसप्रविभक्तयो भवन्ति॥ तत्रापि विभक्तिमध्ये अथैकत्वविवक्षायां प्रथमैकवचनेति॥ देवसि इति
स्थिते इकार उच्चारणार्थः॥ सेराश्चामंत्रणसिद्धिरित्यादौ विशेषणतया उच्चारणार्थ इति व्याख्येयं॥ सोवि
सर्गः॥ सवरचसो तयोः १॥ सोवि सर्गो भवति॥ अथातो रिति यदं नाम पदं व्याख्येयं॥ तेन नाम्नोरसंपरे विसर्ग
१॥ पदांते तु धातुनाम्नोरुभयोः १॥ सोवि सर्ग इत्यर्थः॥ अन्यथास्ते चिंतीत्यत्र सकाररेफयोः १॥ संपरे विसर्गः
स्यात्॥ पदांते तु धातोरवका इत्यादि सिद्ध्यति॥ अदेवशस इति स्थिते पदांते सकारस्य विर्गकृते देव इति सिद्धं॥

अथ

गुः

३०

द्वित्वविषयायां प्रथमा द्विवचनं देवश्रौ इति स्थिते श्रौ श्रौ श्रौ ॥ देवो वहर्थविवक्षायां प्रथमा बहुवचनं जसृजकारस्य
संज्ञालोपः ॥ कार्यायेत् ॥ इतीति संज्ञायस्य संज्ञातस्य लोपः ॥ एतकिमर्थमित्यत आह ॥ प्रयो जनं जमीति वि
शेषतां ॥ अन्यथा असीत्युच्चा मा नेशसृजसं वधि नो यत्सृङ्कारः स्यात् ॥ देवश्रौ इति स्थिते सवर्णे दीर्घः सह
॥ श्रौर्विसर्गदेवाः ॥ इति रूपं दृष्टि विशेष्टं दर्शयति ॥ अकारान्तस्य अमृकविद्धकं व्यं ॥ इति कृत्या जसो ज्ञे ॥ देव
श्रौ देवसं सृ इति स्थिते सवर्णे दीर्घः सह ॥ श्रौर्विसर्गदेवाः ॥ द्वितीयैकवचने देवश्रौ इति स्थिते ॥ अमृशसोरस्य ॥
२ ॥ समानाङ्गस्योरित्यनुवृत्तेरधातोः समानात्परायोः अमृशसोरस्य लोपो भवति ॥ देवं ॥ द्वितीया द्विवचने देवश्रौ
इति स्थिते ॥ श्रौ श्रौ श्रौ देवो ॥ बहुवचने देवश्रौ इति स्थिते ॥ शकारशशीति विशेषणार्थः ॥ सो नः पुंसः
पुल्लिङ्गात्समानाङ्गत्वरशसकारस्य नकारादेशो भवति ॥ शसि ॥ शसिपरे पूर्वस्य दीर्घो भवति ॥ दीर्घाच्च

पुं. रा
३१

कारिणः समाना एवेति पूर्वस्य समानस्येति नोक्तं ॥ अमृशसोरित्यकारलोपः ॥ देवानिति रूपं ॥ तृतीयैकवचने देवद
इति स्थिते ॥ ढकारोऽनुबंधः ॥ टेनेति ~~वचन~~ विशेषणार्थः ॥ टेन ॥ २ ॥ अकारात्परदा इति भवति ॥ अइए ॥ देवेन ॥ त
तीयादिवचने देवाभ्यामिति स्थिते ॥ अद्भि ॥ २ ॥ अत अकारमिकारे परे आ भवति ॥ देवाभ्यां ॥ अइ ॥ भमि ॥ अइदिप्र
विशेषः ॥ ~~अ~~ ऊभेजवा इति पूर्वभकारस्य वकारः ॥ अइति सूत्रं ॥ तदेव विवर्णोति ॥ अकारात्परस्य भिसोभकारस्य
अकारादेशो भवति ॥ शत्रुवदादेशः ॥ इति भकारं विनास्य अकारस्थितः ॥ देव अइ इति स्थिते प्रत्ययप्राधान्या
प्रथमं संधिरित्याह ॥ अइए ॥ एएए ॥ सोर्वितर्गदेवः ॥ ननु अइति सूत्रं वहिरंगं प्राकृतिप्रयाश्रयत्वात् ॥ अकार
स्य भित्तिद्वयस्य कारो वक्तव्यतेन देवेभिः ॥ कर्णेभिरिति वैदिकप्रयोग इति ॥ चतुर्थैकवचने इत्यत्र ङकादि-का
र्यार्थः ॥ सर्वत्र ङे इति ङ इति एतेष्वित्यर्थः ॥ अइ अकारात्परस्याङे इत्यस्यागागमो भवति ॥ किं वा दन्ते ॥ देव

त्य ३
गुरुः
३१

अइतिष्ठिते॥ एअयदीर्घदेवाया॥ देवाभ्यां॥ एभिबहुत्वे॥ ३॥ सकारेभकारेचपरेअकारस्येत्वंभवति॥ बहुत्वेसति॥
देवेभ्यइति॥ पंचमो कवचनेदेवइतिष्ठिते॥ इतिरत॥ अकारात्परोडसिअइवति॥ तकारस्यकार्या
भावात्तेननेत्संज्ञा॥ सवर्गोदीर्घसह॥ देवात्॥ देवादित्यादौयदियस्यलोपः॥ इत्यस्यप्राप्तिर्येक्षितास्यात्रहिंकि
मर्थेडसिरदितिसूत्रंकुर्यात्ततःसिद्धं॥ विभक्तिप्रदेशेयस्यलोपादितिनप्राप्नोति॥ ततश्चकुंडेइत्यादिसिद्धति॥
अप्रीत्यात्वं॥ देवाभ्यां॥ एभिबहुत्वे॥ ओर्विसर्गः॥ देवेभ्यः॥ षष्ठो कवचनेदेवइतिष्ठिते॥ इत्सस्य॥ अकारात्
रोडस्योभवति॥ देवस्य॥ ओसि॥ १॥ अकारात्परस्यओसिपरेत्वंभवति॥ देवओमइतिष्ठिते॥ आम्॥ एअयत्त
रहीनंपरेतासंयोक्त्या॥ ओर्विसर्गः॥ देवयोः॥ अनुडामः॥ समानात्परस्यामोनुडागमोभवति॥ अधातोरेवेत्यनुवर्ति
तयासमानादितियदंक्रत्वपदं॥ दीर्घत्वेरेतुआवनेईकारांतेषुनित्यस्त्रीलिङ्गेष्विति व्याख्येयं॥ अत्रामोनुविधा

पुं. १
३२

नात्वा आमेनुदितिसूत्रेण कर्तव्येनुदाम इति नुदेनित्यवज्ञायनार्थं ॥ तेन वारिणा मित्यादौ प्रथमं नुदप्रयोगः ॥ तस्मा
नामित्वा इत्यस्य प्राप्तिः ॥ स वनुदृष्टिवादादौ ॥ नामिनुदसहितस्यामातेन यज्जनामित्यत्र नदीर्घः ॥ नामि ॥ नामिप
रिपूर्वस्य दीर्घो भवति ॥ देवानां ॥ सप्तम्येकवचने देवडि इति स्थिते ॥ अइए देवेयोरिति पूर्ववत् ॥ वहुवचने देवसु
इति स्थिते ॥ किलात्सकृतस्य ॥ ४ ॥ कुवइलवक्विल ॥ तस्मात्तदिवर्गादिलाच्च प्रत्याहार उन्नरस्य केनचित्सूत्रेण
कृतस्य सकारस्य षकारादेशो भवति ॥ अत्र ब्रूणो नोऽनत इत्यनुवर्तते तेन हरिस्तत्रेत्यादौ षत्वाभावः ॥ नृमिस
र्गव्यवधानेऽपि धत्वं वक्तव्यं ॥ हवीषि हविंषु इत्यादिति द्विः ॥ अत्र सकारस्य षकार इति प्रथमं संस्कारे प्रयोज्ये ष
इति प्रयोगस्तेन क्वचित् किल पूर्वनिमित्ताभावेऽपि सत्यषत्वार्थः ॥ तेनावष्टुभसं षष्टु इत्यादौ ॥ किलादेव परस्य
सत्यष इति नियमो नास्ति ॥ देवेषु ॥ आमंत्रणो सिद्धिः ॥ ३ ॥ आमंत्रणं आमिषं व्योविहितं ॥ ४ ॥ धिस हो भवति ॥

७५
३२

समानोऽर्धो यो धातोः ॥ ४ ॥ अधातोः किं हे सोमया संज्ञा पुर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् हे हा हा हे रू रू ॥ अन्यथा
५ तो धे र्धो य इत्येव स त्रितं स्यात्तेन गा इति सिद्धं ॥ अधातोः समाना दुन्नस्य धे र्धो यो भवति ॥ अत्र समानादिति
पदं द्रष्टव्यं पदं व्याख्येयं ॥ अन्यथा हे हा हा ॥ हे रू रू ॥ हे वा त प्रमीरित्यादौ विरोधः स्यात् ॥ अभिमुख्यस्य भाव
आभिमुख्यं तस्याभिमुख्यं हे शब्दप्रयोगः ॥ हे देव हे देवो हे देवा ॥ एवं च पादयोः कारांता युल्लिगा ॥ १
अकारांतत्वेन सर्वादीनामपि देवशब्दवत् रूपं प्राप्तं तत्र विशेषमाह ॥ अकारान्तामपि सर्वादीनां विशेष
माह इति तान्नेव सर्वादीनि विंशतिं सर्वं विश्व उभ उभयो ॥ अन्यतर इतर ॥ पतर ॥ इतम तम सीम नेम एक पू
र्वपर अपर अधर च अंतर तद् तद् यद् एतत् इदम् अदत् किमिच्छुष्यत् अस्मत् भवेत् ॥ एते सर्वा दय
स्त्रिलिगा ॥ इदम् प्रत्ययान्तं समीपतरं वर्जितं दोषं ॥ अदत्त्वात् प्रकृष्टं तदिति प्रयोगो भवेद्विज्ञानीयात् ॥

पुं.ग
३३

अत्र एते इति निर्देशेन प्राधान्य एव सर्वदीनां विशेषेण तु गौनत्वं इति सूचितं ॥ त्रिलिंगा इत्यनेन च संज्ञायां नि
यतलिंगत्वेन सर्वदीनां विशेष इति ध्वनितं ॥ तस्मात्प्रियः सर्वो यस्य स तस्मै प्रियः सर्वो यदेहीति सर्वादि
कार्यं न भवति ॥ तथा सर्वो नाम कश्चिन्तस्मै सर्वो ये तत्र न स्मत् ॥ सम अतुल्यार्थः सर्वपर्यायः ॥ तुल्यार्थत्वे
रात्तसमायेतत्र स्मदभावः ॥ तिमशब्दः सर्वशब्दवत् ॥ नेमशब्दः खण्डवाचकः ॥ पूर्वादीनां व्यवहाराय मे
व सर्वदित्वं ॥ अतस्तत्शब्दयोः त्वस्य ज्ञातिध्वनान्यथा वित्ते सर्वदित्वं ॥ अंतरशब्दस्या अप्रतिरवर्हियोगोप
पसंख्यानयोश्च सर्वदित्वं ॥ अतस्तद्वशब्दयोः दत्तवाक्येन प्रयोगादुपेक्षा ॥ भवद्वयस्य प्रधानसादादि
कार्याभावोऽपेक्षा ॥ ददेत्तीया समासे तदर्थे वाच्येनैतेषां सर्वदिकार्या इत्यादि लोकात्ज्ञातव्यं
सर्वदीनां त्रिलिंगत्वेऽपि प्रकृतत्वात्पुल्लिंगत्वरूपनेयं ॥ रूपनयतरूपनयः ॥ सर्वः ॥ सर्वः ॥ निर्विशेषः

पुं.
३३

पूर्ववत्॥ जसी॥ जसईसर्वादेरकारांतात्परोजसईभवतिदीर्घकारणप्रयोजनं वत्वेनाह॥ गुरुशिञ्जसर्व
स्यसक्तव्या॥ इतिगुरुत्वात्सर्वादेश॥ अइएतर्वे॥ षष्ठीनिर्देशाभावात्सर्वादेशः॥ अमृशसोरस्यासर्व
श्रीश्रीश्री॥ सर्वे॥ अमृशसोरस्या॥ सोनश्चुसः॥ शसी॥ सर्वान्॥ सर्वेणा॥ सर्वाभ्यां॥ सर्वेः॥ अत्रक्रमेणा॥ टेन॥ अत्रिः
अइतिसूत्रेसिद्धिः॥ एतद्विधानार्थमाह॥ प्रणोनोनेते॥ ४॥ षवरवञ्जवृत्तस्मात्॥ प्र४ विवृणोति
षकाररेफञ्जवर्णेभ्यंथरस्यनकारस्यसाकारोभवति॥ अतेस्ति तस्यनभवति॥ सर्वान्इत्यादौ प्रसो नो
नेतइत्यादित्ररेफाडुत्तरस्यनकारस्यसात्वाभावनिर्देशोऽज्ञापकोमिन्नपदेशत्वाभावस्या॥ अतइदपुरपु
रीकृत्यवक्ष्यति॥ समासेकविदेकपञ्चरात्रहेतुरिति॥ व्यवधानेपिगात्रकथमित्याह॥ अवकुष्मांतरे
पि॥ २॥ अकारादकारपर्यंत४ अवप्रत्याहारककुवर्गएवदंतरेपि एतैर्व्यवधानेपिनस्यगात्रंभवति॥ अ

पुं.ग

३४

पिशदोनुरक्तसुव्ययार्थः॥ तेननुम्विसर्गव्यवधानेयितस्मादेव॥ रिंरवतां॥ उरुकेगाउरुकेगाउरुके
गात्तादितिदि॥ नान्योनेति॥ एतदन्येनव्यवधानेसतिगात्वमित्यर्थः॥ वतुर्थेकववनेदेवइतित्ति॥
सर्वादेस्मात्॥ २॥ सर्वादेरकारात्परस्यवतुर्थेकववनेस्मादागमोभवति॥ इकेअसर्वादेस्मादितिसूत्रक
मात्इइत्येतस्यानुवृत्तिः॥ टित्वादादौ॥ एरेरे॥ सर्वस्मै॥ सर्वाभ्यां सर्वेभ्यः॥ अतःसर्वादेः॥ परस्यइतिर
दित्यनेनकृतस्यातःस्मादागमोभवति॥ टित्वादादौ॥ सर्वस्मात्॥ सर्वाभ्यां॥ सर्वेभ्यः॥ सर्वस्य॥ सर्वयोः॥ पूर्व
वत्॥ सुडाम॥ २॥ सर्वादेःपरस्यासःसुडागमोभवति॥ अवगादिति वक्तव्यं॥ अन्यथा॥ भवतामित्य
त्रसुघ्राप्तिः॥ अकारांतादित्युक्तेसंवासामित्यादौनस्यात्॥ एभिर्वक्तृत्वे॥ क्लृप्तात्सःसर्वेषां॥ डि
स्मिन्सर्वादेरकारांतात्परौडिस्मिन्भवति॥ सर्वस्मिन्॥ आसि॥ अयसर्वयोः॥ एभिर्वक्तृत्वेक्लिप्तात्सः

उरु
३४

सर्वेषु॥ हे सर्वे॥ हे सर्वे॥ हे सर्वे॥ पूर्ववत्॥ एवं विश्वादीनामेकशब्दपर्यंतानां रूपं न विद्यते॥ उत्तरः उत्तमो विहा
यः कुतः यतः तो प्रत्ययो तस्मात्तदन्ताः कतरकतमो दिशब्दाः सर्वशब्दवत्साध्याः॥ नेमशब्दस्य जसि वि
कृत्यस्य वक्षसा गतात्वा नेमेनेमा रूप इति कथं॥ पूर्वादीनां विशेषमाह॥ पूर्वादीनां नवानां तु जस ईकारो वक्त
व्यः॥ अत्र नित्ये प्राप्ते जसि विकृत्ये ते दक्षिणाशब्दस्य प्राचीत्येभ्यं गारनायकवाचित्वे च न सर्वदिकार्यं॥ अ
धरेऽस्याष्टवाचीत्वेन सर्वदिकार्यं॥ अन्य पूर्वमेवाभिहितं॥ पूर्वे॥ पूर्वा॥ परे॥ परा॥ अदरे॥ अदरा॥ दक्षिणा
दक्षिणा॥ उत्तरे॥ उत्तरा॥ अपरे॥ अपरा॥ अधरे॥ अधरा॥ इति श्लोश्च विकृत्यमाह॥ इति श्लोस्मात्तस्मि
नो वक्तव्यो॥ पूर्वस्मात्॥ पूर्वात्॥ पूर्वस्मिन्॥ पूर्वे॥ परस्मात्॥ परात्॥ परस्मिन्॥ परे इत्यादि॥ अदरे॥ उत्तरे॥ द
क्षिणा॥ अपरे॥ अधरा॥ अन्तरं पर्यंतं इति श्लोर्विकृत्यः॥ एतेषां चतुर्थे कवचने षष्ठी बहुवचने च नित्य

पुं.ग

३५

मेवसर्वादि कार्यप्रथमचरमतयायदल्याईकतिपयनेमानांजसीवा॥ प्रथमादीनांसप्तानांजसईकार
अप्राप्तोविधीयते॥ नेमशब्दस्यतुसर्वादित्वात्प्राप्तयेऽश्वेवजसईकारोविकल्प्यते॥ तस्यचतुर्थ्या
दोसर्वादिकार्यंभवत्येव॥ उभशब्दादयतिकृतेसर्वनामसंज्ञाप्राप्ताप्रथमचरमेतितयपुकार्यं
प्राप्तंतंजांतरंगत्वासर्वनामसंज्ञेवनप्रत्ययकार्यं॥ तस्योभयाश्रितत्वेनवहिरंगत्वात्तेनउभयाइत्यशु
बं॥ उभयशब्दस्यायप्रत्ययांतत्वेपिसर्वादित्वाज्जसीकारोविकल्प्यतेससर्वशब्दवत्॥ तयायतौप्रत्य
योतयायतावित्वापपात॥ ततश्चतदंताशब्दाग्राह्यादितयेदितया॥ दये। दया॥ शेषंदेववत्॥ ती
यस्यसर्ववङ्गपंडितुवावक्रवा॥ तीयशब्देनतीयप्रत्ययांतग्रहणं॥ अस्यसर्वादित्वात्तदितुविकल्प्य॥
द्वितीयसैद्वितीयायाद्वितीयस्मात्। द्वितीयात्। द्वितीयस्मिन्। द्वितीयेएवंतृतीयइत्यादि॥ उभयशब्दस्य

गुहः

३५

सर्वादिमध्यपाठस्तयोगीत्तृतीयादिप्राप्तार्थः॥ उभोरुभयभ्यां उभयोः उभयशब्दस्य द्विव
चनाभावः॥ एकवचनवद्वयवनेभवत्तः॥ उभयः उभये॥ उभयं उभयान् उभयेना उभयेः॥ उभयस्मै
उभयेभ्यः उभयस्मात् उभयेभ्यः॥ उभयस्य उभयेषां उभयस्मिन् उभयेषु॥ मासशब्दस्य कारांत
स्य विशेषमाह॥ मासस्य लोपोऽयम्॥ मासशब्दस्य सर्वविभक्तिषु अकारलोपोऽयम् भवति॥ अयं तु व
क्तव्यार्थः॥ वृत्त्याकारतया केश्चिदुच्यते लोमिः अकारलोपः॥ अकारलोपः॥ पक्षेः ह्रस्वे पक्षेर्लोपः॥
लोर्विसर्गः॥ माः मासो॥ मासः॥ मासं॥ मासौ॥ मासौ॥ मासौ॥ मासौ॥ लोर्विसर्गः॥ आदवे लोपः॥ माभ्यां॥
माभिः॥ मासो॥ माभ्यां॥ माभ्यः॥ मासः॥ माभ्यां॥ माभ्यः॥ मासः॥ मासो॥ मासं॥ मासि॥ मासो॥ मासु॥ पक्षे
देववत्॥ एतत्प्रठकारमतेः पदादयः पृथग्शब्दाः एव तेन शसाक्षेः स्वरेऽनन्तादयश्चादेशानविहितः

४॥ अग्रे ज्ञायाः स्वरादौ जरस्वावक्तव्यः ॥ इति वक्तव्ये तदंत विधेरत्यर्हितत्वादेकदेशविकृतमनन्यवत्स
 वतीति न्यायात्त्वानीर्जरशब्दस्य स्वरादौ जरसादेशः ॥ निर्जरः ॥ निर्जरसो ॥ निर्जरसः ॥ निर्जरसं निर्जरसो
 निर्जरसः ॥ निर्जरसा इत्यादि। केचित्तृतीयैकवचने इनादेशो कृते पंचम्येकवचने इति वक्तव्ये जरस्भावमि
 दंति। यमः कृताकृतप्रसंगीयो विधिः सति त्वइति जरसादेशो कृतेऽकारांताभावादिना सौ न सः ॥ तस्मा
 निर्जरसा ॥ निर्जरस इत्येवं रूपं। पक्षे ह सादौ वदेव वत् ॥ ॥ अकारांतानिरूप्य अकारांतः सोमपाश
 च न निरूपयति ॥ तत्र स्यादियं वसुदेववत्प्रक्रिया अधातोरिति विशेषणं केर्लोपो न हे सोमपाश इति
 यावद्वचने आतो धातोर्लोपः ॥ ३ ॥ धातुसंबन्धिनश्चाकारस्य शसादौ स्वरे परिलोपो भवति स्वरहीनं
 रेण संयोज्यं श्रीर्विसर्गः सोमपाशः ॥ शतशानवक्त्रिवंतानां तथैव जज्जतानां वधात् ॥ मा धातुत्वं नोपह

न्यते॥ एवं टाडि इति इति श्रीसुसामनेषु वदुवनेषाकारलोपः॥ हसदो पूर्ववत्॥ आत इति योगविम
तश्चातो रपि कविदकारलोपः॥ कवित् ४३३ इत्यादितोत्र प्रयोगादिति॥ अथातोर्हो हा शब्दस्य ह
हा वित्यादौ नाकारलोपः॥ समानादेर्लोपो धातोः॥ हे हा हा॥ तृतीयैकवचने हा हा॥ हे हा हे॥ इति हा हा
सहा हा श्रीसहा हो आसहा हा॥ डिहा हे श्रीसहा हो॥ हसदो पूर्ववत्॥ ॥ अथ इकारांतपुल्लिङ्गप्रक्रियामा
ह॥ तत्र हरिशब्दस्य प्रथमैकवचने स्तोर्विसर्गः॥ हरिः॥ ओय॥ इकारात्परश्चो ईकारमापद्यते॥ हरिः॥ ओ इति
हिते ओकारस्य ईकारः॥ सवर्तो दीर्घः॥ हरी॥ हरिजस इति हिते॥ ए ओ जसि॥ इकारांतस्य उकारांतस्य च ज
सि परे एकारश्च ओकारश्च भवौ तौ कारौ तौ ए अयं हरयः॥ धो॥ ॥ ॥ इकारांतस्य उकारांतस्य च धि विषये एका
रश्चोकारश्च भवति समानादेर्लोपो धातोरिति धिलोपे जाते एकारश्चोकारौ भवितव्यौ तदर्थं धि विषयः

पुं.रा
३१

त्याहवृत्तिकारण॥ इकारस्य सकारे कते॥ हेरुरे॥ अमृशसोरस्य हरि॥ ओयहुरी॥ अमृशसोरस्य सोनपुंस॥ ह
रीन॥ दानास्त्रिया॥ ३॥ इकारांताडुकारांताडुपरस्यानाभवति नतुस्त्रिया॥ प्रणोनोनेते॥ हरिरा॥ चतुर्थे क
ववने हरिडे इति स्थिते॥ इति॥ १॥ इकारांतस्य डुकारांतस्य ववने इति ववने परे सकारश्च भव
ति॥ स अथाहरयोऽप्येकववने इत्यस्य दोभ्यां परस्य इति डुसोरकारस्य लोपो भवति॥ इत्यनेन अका
रलोपः॥ हरेऽहरिभ्यां हरिभ्यः॥ हरे॥ ह्योः॥ राद्योऽडि॥ त्रिर्विसर्गः॥ तुशमः॥ नानि॥ प्रणोनोनेते हरि
रां॥ सप्तम्येकववने डेरौडित्॥ ३॥ इकारोकारांताभ्यां परस्य डेरौडित् भवति॥ सवडित् इत्यस्य सडित्
डित्वाडिलोपः॥ डिलोपसूत्रमाह॥ डिडित्वाडित्॥ इति परे डेलोपो भवति॥ इकारोनेपे॥ हरे॥ ह्योः॥ हरि
षु॥ ॥ डकारांता अपिशब्दः॥ एतेरेव सूत्रे॥ साधनीया इत्याह॥ डकारांताश्चित्तथाहि॥ त्रिर्विसर्गः॥

गुरुः
३२

भानुशाश्वतोयामानूराश्रोजतिभावनवशाश्मृशसोरस्यामानुंभानूभानूनित्यादि॥ सखिशब्दस्यमेदः॥ इ
कारांतत्वेपि विशेषइत्यर्थः॥ सेडार्धे॥ ३॥ सखिशब्दसंधिसंज्ञावर्जितस्यसेडाभवति॥ डित्वाहिलोपः॥ सखा
अधेरिति विशेषणदेकारोधिविषये॥ हेसखे॥ ऐसख्युः॥ ३॥ सखिशब्दस्येकारदेशोभवति॥ वतुर्घुप
रेषु॥ गुरुशिवसर्वस्यप्रकृत्या॥ इतिसर्वस्यसखिशब्दस्य प्राप्तमेकारदेशमाशङ्काह॥ षष्ठीनिर्दिष्टस्यादे
शतदंतस्यहेयइति॥ षष्ठ्याविभक्त्यान निर्दिष्टस्यउक्तस्यशब्दस्ययः आदेशस्तदंतस्य अन्त्याभरत्यहेयः॥
सखेओइतिस्थिते॥ ऐआयसखायोसेडाधेरित्यत्रअधेरितिपदंऐसखुरित्यत्रायनुवर्तनीया अन्यथाहे
सखेइत्यत्रऐकारोननिवार्यतेवैदिकप्रयोगसाधयति॥ द्विवचनस्याबाद्धदसीतिद्विवचनास्येकारस्या
कारादेशः॥ सखायाः॥ सखायः॥ द्वितीयेकवचनेकताकृतप्रसंगीत्येनप्रथममेकारः॥ सखायांसखा

पुं.ग
३८

यौत्रमशसोरस्य। सोन४युंस४॥ शति॥ सखीनासखिपत्नोरीकासखिपतिशब्दयोरीगागमोभवति॥ यडे
डिषुपरत४। सखियइतिस्ति॥ ८३॥ सखिपत्नोरीका। कित्वादंतेसवर्तोदीर्घ४॥ इयंतरे॥ संख्या॥ कृत
इकारणोसवर्तोदीर्घ४इयंतरेसख्यतिजातेपिदीर्घकृत्यस्येवहितवान्नादिप्राप्ति४स्यान्नद्यवहेदाय
दीर्घकारणं॥ एतदेवंमनसिनिधायनिरूपयतिदीर्घत्वान्नानभवतीति। यनासियामित्यत्रस्वेकइडकारप
रिग्रहदीर्घईकारांतात्पर्यानानभवतीत्यर्थ४॥ आर्षप्रयोगसिध्यर्थमाह॥ आगमजमनित्यं॥ आगमा
ज्जातं॥ आगमजं॥ यथासखिशब्दस्यदीर्घत्वमनित्यं क्वचिद्वति॥ तेनसखिनापतिनाइतिह्यदसप्रया
गसिद्धि४। सखो। सखिभ्या। सखिभ्य४॥ अगडे॥ अत्रइकारेणोपरक्षिततस्मिन्नेइतिसूत्रकदाशय४॥ अ
न्यथावतुथीसप्तम्येकववनेयोऽकडुर्निवारस्यात्॥ तडिवृणोति॥ इतिइसोडकारेयरेइतिकित्वादंते

गुहः
३८

सख्य इति हिते ॥ अतो दडा ३ ॥ अकारांतात्प रस्य इति हितो रकारस्यो कारादेशो भवति ॥ सवडित् ॥ डित्वा हि
लोपः ॥ सख्युः ॥ सखिभ्यां ॥ सखिभ्यः ॥ सख्युः सख्योः सखीनां ॥ सप्रम्ये कवचने सखिडि इति हिते ॥ यदि
प्रथममीक्रियत तदा दीर्घः ॥ त्वात् औनत्यात्ततः सख्या विरुपं दुर्घटमित्याह ध्रुवमं दरो डित्यो कारेण ते स
खिपत्यो रीगागमकर्तव्य इति विशेषः ॥ इदम् पूर्वविधानं यत्कृत्वा यत्वात् ननु वादः ॥ सख्यो ॥ सख्याभा ॥ स
खिषु ॥ अतिसखासुखौसे ॥ पंचसु सखि शब्दवत् ॥ अन्यत्र हरि शब्दवत् ॥ पतिसिद्धस्य प्रथमादिति ययो हति
शब्दवत् प्रक्रियात् तृतीयादौ तु सखिवत् ॥ अत्रैव विशेषमाह ॥ तृतीयादौ पतिरसमासे एवं सखि शब्दव
त्कृत्वा ॥ समासे उदाहरति प्रजापतिना ॥ प्रजापते ॥ प्रजापतये ॥ प्रजापतादित्यादिषु तु समासे तु पत्न्या
पत्न्येषु पुरित्यादि ॥ ॥ दिशब्दो नित्यं दिवचनांतः ॥ दिश्रौ इति हिते त्वदादेष्टेरस्यादौ ॥ त्वदादेष्टे ॥

पुं.रा
३५

अस्यादो॥ तदा देष्टो भवति स्यादो परे॥ अत्रे जाते दिवचने देवशब्दरूपां त्रिशब्दो नित्यं वक्रवचनांत ॥ तत्र
 जसि॥ एओ जसीत्यकारः ॥ त्रयः ॥ त्रीन् त्रिभिः ॥ त्रिभ्यः ॥ षष्टि वक्रवचने टिति कृते त्रेर्यन्॥ त्रिशब्दस्य अयङ्
 देशो भवति नामि परे त्रेरिति षष्ठी निर्देशाद्देवाभ्यादेशो सिद्धे कित्करणमनर्थकं सदने काक्षर आदेशो
 गुरुवद्भवतीति सापयति॥ तेन तममकमकादयः ॥ सखादेशो भवेद्युः ॥ तस्मात् गुरुत्वेन सखादेशो प्रश
 कादिदंतस्य वक्तव्य इति भाषांतरमाह॥ नामीति दीर्घप्रमाणो नो न ते त्रयाणां किलात्थ ॥ स ॥ त्रिषु॥
 त्रेरित्येकवचननिर्देशात्॥ समान एवायं द्र॥ तेन त्रीमति क्रांतानां प्रियायातेषां॥ अतिस्त्रीणां॥ प्रिय
 स्त्रीणां मित्यादो नायं द्र॥ कतिशब्दो नित्यं वक्रवचनांत ॥ तस्य भेदः ॥ कतिशब्दा जसृशसलुगवर्जव्य
 इति लुकि जायते॥ कति २॥ धिलोयवज्जसो लोपोपतन्निमित्तं गुणादिमाकुदित्याह॥ लुकि सति तं नि

मित्रं॥ लुकि सति यत्पलुकत तन्निमित्तं कार्यं न भवतीत्यर्थः॥ तेन ए श्रौजसीत्येकारशतीति दीर्घत्वंचनाक मि
भिः॥ कतिभ्यश्च कतीनां कतिषु॥ ॥ अथैकारान्न न सुश्रीशब्दः॥ सुश्रीः॥ धोर्धातो रियबोत्वरे॥ धो
धातोऽइयबोत्वरे॥ ४॥ धोरिति दीर्घकारो व्याचष्टे॥ धातोरी कारो कार्थोरियबोभवतश्च रे परे॥ इयं च
रे इति खरानुवृत्तेऽपुनखरग्रहणं खरकार्यांतरव्याचक्ष्वर्थं॥ तस्मान्नुडा मश्मशसोरित्यादि न भवति॥ अ
त्र खरशब्देन प्रत्यययविभक्तियं खरएव गृह्यते। तेन सुध्यगारं इत्यादौ न च भवति॥ सुश्रियो॥ सुश्रियः॥ सुश्रि
यंसुश्रियो॥ सुश्रियः॥ सुश्रिया॥ सुश्रियो॥ सुश्रियः॥ सुश्रियो॥ सुश्रियों॥ सुश्रियि सुश्रियोरित्यादि॥ एवं
सुधीशब्दसाध्यः॥ सुधी॥ सुधियो॥ सुधियः॥ सुधियंसुधियो इत्यादौ इयबोभवतः॥ एवं स्वयंभूशब्दाभा॥ धा
त्ववयवसंयोगपूर्वकाशांकटप्रयमुतिनामप्रचुरप्रयोगत्वाद्नादरएव॥ स्वयंभू॥ धोर्धातो रितिव

पुं. रा

४०

बुवत्प्राशेषं पूर्ववत् ॥ तेनानीशदस्याविशेषो ह सादौत्तरादौ तु विशेषः ॥ इति धातुत्वात्तु धीशब्देन साम्यं
विशेषमाह ॥ यो वा ॥ २ ॥ यश्चात्त्ववयवसंयोगो नास्ति तद्विधौ इवर्णोत्तदन्तौ यो धातुस्तदन्तस्यानेव स्वर
स्यकारकोपसर्गपूर्वस्य दन्करपुनर्वर्षतरपूर्वभूशब्दसु धीशब्दमिन्नस्येव चोवर्णयो यकारवकारौ भव
तः ॥ त्वरे परे प्रधी ॥ प्रध्य ॥ सुतु ॥ सुत्तो सत्वधात्ववयव इति कांडनी ॥ उन्तो ॥ उन्त्य ॥ उनु ॥ उन्वो ॥ उन्व ॥ सं
योगपर्वस्य नेति किं नी ॥ नियो ॥ निय ॥ लू ॥ लुवो ॥ लुव ॥ कारकोपसर्गपूर्वस्य किं परमधियो भु इधि
यो दन्करपूर्वघा एतत्पूर्वस्येतद्देशस्येनेतरे पूर्वस्यति किं ॥ त्वयं भू ॥ त्वयं भू ॥ त्वयं भुव ॥ दग्भू ॥ द
ग्भुवो ॥ दग्भुव ॥ कारभूकारभुवोकारभुव ॥ भूरित्यर्थग्रहणं ॥ तेन च भवति इति दग्भू ॥ इत्यादीनां ॥ दं
भुं ॥ दंभुं ॥ दंभून् ॥ इत्यादि पूर्ववत् इश्च उश्च यो वा धातोरवयवसंयोगः सुश्रीयवक्रीकः ॥ बुवत् इति करक

गुहः

४०

रश्मिश्चेतिषत्वं डष्टव्यः। अनीयः प्रदर्शनीयः। दृश्यः इडु तव्यगुराः। अद्यतव्यः सप्रत्ययांत
दपितव्यादयो दृश्यंते॥ शेषः॥ व्येतिंतायांस॥ संध्याक्षराणामा॥ ततो दिर्वचनं॥ व्याध्या इति स्थि
ते॥ क्रत्वः॥ हसादिः॥ ससे॥ पूर्वाकारस्य आदिजवा इकारः॥ सधातुः तव्यप्रत्ययः॥ निपूर्वः
निदिध्यासितव्यः॥ ज्ञावयो धने॥ जिज्ञासितव्यः॥ ओरमवश्यं श्यम इत अवश्यमिति तस्मिन् न व
स्यमिति वश्यमिति॥ अवश्यमिति सप्तमे कवचनं॥ उवरांतादातो रवश्यर्थे धाराप्रत्ययो भव
ति॥ ॥ ओदो तोर्यस्वरवत्॥ ओकारादौकारावपरो यकारः॥ स्वरवद्वतीत्यर्थः॥ तेनाव्या
व॥ अवश्यभावां॥ अवश्यलावां॥ इत्यत्र मलोपार्थमाह॥ समासे अवश्यमादीनामलोपमीर्द्धति
॥ शिष्टा इति विशेषः॥ मलोपमिद्धतीत्युच्यते इति शेषः॥ तेनावश्यमादीनामलोपः॥ मांसस्य

निपं च कृत्य ३

पुंरा

२०१

व

लोच॥ इति ड पृथ॥ तत्र संमति साह॥ लुंये द वश्य मः कृत्ये तुं काम मन सोर पि॥ समो वाहित तयो
 न्नां सत्य पवि सुदृघ नो॥ अर्थः॥ अवश्य मः॥ नकारः॥ लुंयेत॥ कृत्य प्रत्यये घरे तव्यानीय
 ॥ य। प्यरा क्य पइति संता॥ पारिणीयानां॥ कृत्या॥ पंच समाख्याता॥ क्य प्यरा भाव क
 र्मणो॥ तव्यानीयोत्तरा श्रु के लि सः॥ कर्मकर्तारि॥ तथा भुङ्क्षुत्य मकारः॥ काम शब्दे मन
 स शब्दे च परत॥ लुंयेत्तु धाव॥ हित त शब्दोः॥ पदयोः॥ समो मकारः लुंयेत॥ तथा यु दने च वने
 वपेत्तो परे मा सत्य अलुंयेत॥ अत्र वषी निदिष्टे त्वं त्व क्षरं लुंयेदित्युक्तं भवति॥ ततश्चावश्य मा
 दीनामलुंयेत॥ मां स शब्दस्य अत्योकार लोच इत्यर्थः॥ तुं इति लुप्रवषी काम अर्थे तत्रापि ये मे व
 विभाषा इष

त १

गुरु

२०१

अप्रत्ययः॥ ईहाडुहाइभा॥ प्रत्ययांतात्॥ प्रत्ययांतादातोः प्रत्ययो भवति॥ अत्र सप्रत्ययांतात्
यत्त इति प्रकारेण॥ स्वरहीनं परेण संयोज्यं॥ आद्यतद्विकीर्णं॥ वभूषात्रिहीर्णं॥ आत्मन
पुत्रेष्टा॥ पुत्राया॥ पुत्रकांम्याकंदुया॥ ॥ पूर्वकालेका॥ २॥ धातोः समानकर्तृके धातोः प्र
पुन्यमाने पूर्वकालेका प्रत्ययः॥ एकः कर्ता यस्मिन् समानकर्तृकः॥ अयं च पूर्वोत्तक्रियोऽसमा

पुं.रा

२०३

त

नकर्तृतायामेवभवति॥स्वात्माभुक्ते॥भुक्ताव्रजति॥अन्नभोजनक्रियायक्षेयात्माभोजनक्रियायापूर्व
भावत्वेनपूर्वकालेत्का॥क्तासेद्विधा॥इत्सहिंत्काप्रत्ययः॥वाकिञ्चवति॥सतकित्तस्यविकृत्योवि
धीयते॥नक्तासेद्विधेतिपाठः॥पारिणीयसूत्रज्ञानेसंतत्यं॥इत्सहितत्वाकिञ्चभवतिवाग्रह
णात्कचिद्वतीतिव्याख्याते॥कल्पनागोरेवं॥अग्रहणोत्तैवविरतार्थत्वात्॥नञोत्तैरर्थक्यंनभ
वति॥तस्मात्तञ्जोवासेत्कित्तियुक्तः॥पाठः॥कित्वाभावेनसुपदत्तेनगुणा॥कर्त्तृत्वादेवित्वाकि
नत्वयक्षेणुगा॥रुदित्वा॥मुखित्वा॥विदित्वा॥अपित्वागृहीत्वा॥अलेखत्वाप्रतिषेधेत्का॥प्रतिषेधा
र्थयोःअलंखत्प्रत्यययोपूर्वपदेसतिपूर्वकालंविनापिक्ताप्रत्ययः॥अलंभुक्ता॥खलुभुक्ता
वचक्ताप्रत्ययः॥संप्रसारणंवाक्यं॥१३-क्ता॥उदित-क्तावेत्॥क्ताइतिशांकेतिकषयैकवचनं॥३

गुरुः

२०३

दितो धातोऽपरस्य क्त्वा प्रत्ययोऽद्भवति॥ इषत्तु यदत्तेन गुणः॥ सधित्वा॥ इडभावे ल्यापत्का॥ इ
द्वा समासे क्यप्॥ समासे सति पूर्वकाले क्यप् प्रत्ययो भवति॥ तत्कृतके प्रयुज्यमाने॥ सखक
र्त्तयिस्मि स कर्त्तृकः॥ तस्मिन् सक कर्त्तृकेत्यर्थः॥ संभृत्य कर्त्तुं इत्यस्य पितृ कृत्वा अगु
णः॥ प्रणाम्य गच्छति अत्र संभाव क्रिये प्रणाम क्रियेऽयं सार्वाभ्यां समासिते तस्मात् समासे
सति करोति गच्छतीत्येक कर्त्तृके धातोः प्रयुज्यमाने संभृत्य प्रणाम्येति पूर्वकाले क्यप् प्रत्ययः॥
प्रणाम्येति तथै॥ प्रादेश्च तथा तु न मतिरात्वं॥ अत्र न पूर्व इति॥ न न पूर्व क्यप् प्रत्ययो भवति क्त्वा
प्रत्ययस्तु भवतीत्येके वदन्ति शेषः॥ अजित्वा शात्रवान् सर्वान्॥ अकृत्या विमलं यद्वा॥ अदत्त्वा
वित्रमर्थिभ्यः कथं जीवन्ति मानवानां॥ इत्यादि क्यपि मेरुणा॥ क्यपि परे जिप्रत्ययस्य गुणो भवति

पुनः पुनः पीत्या गच्छतीत्यर्थः॥ मां तत्त्वादवयवत्वं॥ तु जगत्सालघुपधगुणः॥ भोजनमिति ततो दिव्यं
वनं॥ भोजनं भोजनं व्रजति॥ पुनः पुनः १५ क्ता व्रजतीत्यर्थः॥ दिभ्येति चकारात्समूलपातं हंति॥ जीव प्रा
हंगत्ताति॥ केन प्राहंयुज्यातीत्यादौ गाम्दृष्ट्या॥ इत्थमादिषु स्वार्थे गाम्प्रत्ययः॥ कृत्॥ इत्थमा
दिस्थेषु प्रपुज्यमानेषु स्वार्थे इत्थमादीनामर्थे कर्त्तृते गाम्प्रत्ययः॥ गितादृष्टिः॥ कथंकारः॥ कथ
मित्यर्थः॥ इत्थंकारः॥ भुवोभावे कथम्॥ भावे शब्दप्रवृत्तिनिमित्ते भूधातोः कथम्॥ कित्वाच्च गुणः॥ वास्व
तो भावः॥ वृत्त्यभूयंगतः॥ वृत्त्यभूतमित्यर्थः॥ देवभूयः॥ लक्ष्मीरुद्भवः॥ लक्ष्मिर्दृष्टिमां कनयोः॥ इति धा
तोरि प्रवृत्त्यर्थो भवति तत्पुङ्गवः॥ लक्षयतीति लक्ष्मीः॥ इव तत्त्वाभावात्तसिलोपः॥ स्त्यायते स्त्री
त्वे डत्॥ स्त्यायते धातोः स्त्यमिधेयो डप्रत्ययः॥ योऽप्येव शब्दसंघातयोः॥ डित्वादि लोपः॥ स्त्यम्नाहीति स्

पुं.रा
२०५

ने॥ योर्विहसे इति यकारलोपः॥ यथा॥ देवेतीत्यादौ वकारलोपः॥ तथा इहापीति केचित्॥ अन्ये तु
उकारद्वित्वाश्रित्य यकारलोपमिच्छन्ति॥ परे तु कस्यत्यानाविषयत्वात्॥ यत इत्यनेन यलोपमि
च्छन्ति॥ केचित्पुरसपरत्वात्संयोगांतलोपमिच्छन्ति॥ टित्वादीप्॥ हसेपः॥ सेर्लोपः॥ स्त्रीवर्णात्कारः॥ अ
कारादिक्षकारांतेषु वर्णातिथ्यानिर्दिष्टमाना वर्णात्कारप्रत्ययो भवति॥ अकारः॥ इकारः॥ उकारः॥ ए
कारः॥ इत्यादि॥ ॥ पदत्वेन वैमिर्दिष्टो वर्णान्न भवति॥ यथा अ॥ विष्णुः॥ इ॥ का॥ म॥ क॥ प्रजापतिः॥ एव
माकाशः॥ व॥ चंद्रमा॥ इत्यादि॥ रादिषोवा॥ र इत्यस्मादिक॥ अ इ ए अरे फ य क्षे र कारः॥ अत्र संसर्गं
दर्शयति॥ रकारादीनि नामानि भूरावतो मम पार्थति॥ मनः॥ प्रसन्नतो मेति रा म नामानि शंकयति॥
किमयं रा म रा उच्चारयेदिति अभिशंकया॥ आ शंकयारकारादिनि नामानि भूरावतो मम मनः॥

पुरः
२०५

पुं.ग

२०६

प्रसन्नतामेति॥ लोकाद्वेषस्य सिद्धिरित्युभयसंहारसंज्ञा शेषस्य सिद्धिर्लोकादन्यथाकरणादृष्ट्या ॥
यथाभावात्तरयितरावेवित्यादेरिति ॥ ॥ अत्र समाप्तसूत्रेति सिद्धिरिति मंगलार्थप्रयोगोपि दर्शितः
मंगलांतानि शास्त्राणीत्युक्तत्वात् ॥ अधुना शोभतां अभिमता र्थसिद्धये इष्टदेवताप्रसादमाप्ते
॥ अथ तादो हयग्रीवकमलाकर ईश्वर ॥ सुरासुरनराकारमधुपापीतपंकज ॥ ॥ ॥

उरु

~~विष्णुसहस्रनाम~~
श्रुतिकरमणि वर्ये फाल्गुणो भुक्तपक्षे विधितिथिविधुदारे पुर्वभद्रे यत्ने स्वत् ॥
तरपतिगुरुग्रीत्या भोगनंदो विधेय ४ दशवत्सकुलनोत्तौ पुंनरात्राभिधेयम् ॥ १ ॥